

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

7

РОЗРОБКИ УРОКІВ

- ◆ Детальні плани-конспекти уроків
- ◆ Фрагменти історичних джерел
- ◆ Визначення основних термінів і понять
- ◆ Цікава додаткова інформація

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

СКРЕТЧ-КАРТКА

7

- Календарно-тематичний план
- Презентації до окремих уроків
- Нестандартні уроки

**БЕЗКОШТОВНИЙ*
ЕЛЕКТРОННИЙ
ДОДАТОК**

УДК [37.091.321:94(100)“05/...”](075.3)
ББК 74.266.3я72
Г51

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Г51 Всесвітня історія. 7 клас : розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015. — 288 с. — (Серія «Сучасний майстер-клас»).

ISBN 978–617–09–2539–8.

Посібник складено згідно з навчальною програмою «Всесвітня історія. 7 клас» для загальноосвітніх навчальних закладів (за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти). Видання містить розробки уроків, зокрема узагальнення й тематичного контролю, а також практичні заняття.

До посібника додається скретч-картка, що надає доступ до безкоштовного електронного додатка, розміщеного на сайті interactive.ranok.com.ua. Він містить календарно-тематичний план, плани-конспекти нестандартних уроків, мультимедійні презентації до деяких уроків і відповіді до «Зошита для контролю навчальних досягнень учнів».

Для вчителів історії та студентів історичних факультетів.

УДК [37.091.321:94(100)“05/...”](075.3)
ББК 74.266.3я72

**Разом дбаємо
про екологію та здоров'я**

ISBN 978–617–09–2539–8

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2015
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

Передмова

Пропоноване видання створене з метою надати методичну і практичну допомогу вчителям, які викладають курс історії Середніх віків. Розробки уроків складено згідно з навчальною програмою «Всесвітня історія. 7 клас» для загальноосвітніх навчальних закладів (за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти).

Розробки уроків містять змістовний систематизований матеріал, зразки наочності (схеми й таблиці), дидактичні ігри, різномірні матеріали для проведення поточного й тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів.

Програма курсу історії Середніх віків передбачає засвоєння значного за обсягом матеріалу за досить обмежену кількість часу. Це обумовлює необхідність вирішення вчителем складного завдання: який матеріал необхідно розглянути на уроці обов'язково, який — оглядово, а що доручити учням опрацювати самостійно. Автори пропонують свій варіант розв'язання цієї проблеми.

Основною змістовою одиницею посібника обрано урок. У його межах наведений матеріал поділено на окремі модулі, які вчитель може використовувати варіативно, залежно від конкретної ситуації власних педагогічних уподобань. Саме це обумовлює наявність у розробках таких змістових елементів, як «Додаткова інформація», «Цікаво знати», «Постать в історії».

Чимало уваги автори приділили роботі з джерелами. Їх використання сприятиме розвитку мислення учнів, формуватиме уявлення про «обличчя» епохи, яку вони вивчають. Проте, організовуючи роботу з джерелами на уроці, необхідно пам'ятати про їхню самоцінність і за можливості уникати їх застосування лише як ілюстрації до тексту.

Змістові модулі «Додаткова інформація» містять матеріал, який використовується вчителем за потребою як для поглиблення знань учнів про певні події та явища, так і для кращої інформованості самого викладача.

У посібнику наведено чимало дидактичних ігор. Не підлягає сумніву, що грі належить помітна роль у процесі навчання, вона збільшує його ефективність, активізує увагу учнів тощо. На уроці історії дидактична гра — це цікава для її учасників навчальна діяльність в умовних ситуаціях, спрямована на формування знань, умінь та навичок. Проте гра, як і будь-яка форма навчання, не може вважатися універсальною і єдиною. До використання гри на уроці потрібно ставитися зважено, чітко уявляти її мету. Гра може тривати цілий урок або бути одним із його взаємопов'язаних елементів. Перетворювати урок на безперервний ланцюжок ігор не варто. На думку авторів, це суттєво

послаблює його навчальне навантаження, перетворює гру на елементарну розвагу.

Домашнє завдання до уроків автори наводять у мінімальному варіанті, що повинен конкретизуватися вчителем (завдання за контурною картою, робочим зошитом, повідомлення, виконання письмового завдання тощо).

У посібнику наведено розробки всіх практичних занять, що передбачені програмою. Автори запропонували своє бачення їх проведення, яке вчитель може скоригувати відповідно до конкретної ситуації.

Узагальнення й тематичний контроль навчальних досягнень учнів як засіб систематизації набутих знань та визначення їхніх компетенцій за результатами опрацювання певного матеріалу є обов'язковим. Автори пропонують різнорівневі запитання й завдання для проведення цих уроків. Проте конкретна форма їх проведення може бути, звичайно, визначена лише самим учителем відповідно до того, що і як було викладено під час розгляду теми.

Для того щоб допомогти учням краще орієнтуватися й засвоювати навчальний матеріал, автори пропонують учителеві активно використовувати класну дошку. Зокрема, доцільно дотримуватися певної постійної системи в записах. Корисно, якщо впродовж уроку перед очима учнів будуть записані на дошці тема, план уроку, основні поняття і дати, домашнє завдання. Відповідно до цих складових розроблено конспекти окремих уроків.

Автори висловлюють надію, що пропонований посібник стане у пригоді як учителю-початківцю, так і досвідченому фахівцеві, спонукаючи його до творчої активності. Автори намагалися зробити посібник зручним і корисним у повсякденній роботі вчителя. Вони будуть вдячні всім, хто висловить зауваження і пропозиції щодо його вдосконалення.

УРОК № 1

Тема. **Цивілізаційна спадщина Стародавнього Світу.**

Мета: пригадати і назвати основні події та характеристики історичного розвитку людства у стародавню добу; розпочати відновлення навчальних умінь і навичок із предмета, набутих минулого року; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: повторення.

Обладнання: підручник, карти з історії Стародавнього світу.

Основні терміни і поняття: цивілізаційна спадщина, Стародавній світ.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Повторення вивченого матеріалу
  1. Життя людей за первісних часів.
  2. Основні події та характеристики цивілізаційної спадщини:
    - 1) Стародавнього Сходу
    - 2) Стародавньої Греції
    - 3) Стародавнього Риму
    - 4) Давніх слов'ян та їхніх сусідів
- IV. Підсумки уроку
- V. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про початок вивчення нового предмета, привертає увагу до загальних питань організації навчальної діяльності й особливостей першого уроку з курсу.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке історія?
2. Як вивчають історію?
3. Що таке Стародавній світ?
4. Які країни й регіони ви вивчали в історії Стародавнього світу?
5. Як ви розумієте вислів «цивілізаційна спадщина»?

III. ПОВТОРЕННЯ ВІВЧЕНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Життя людей за первісних часів

Дидактична гра «Снігова куля»

Правила гри. Кожний учасник гри по черзі називає факти або характеристики за даною проблемою. Причому наступний гравець повторює перелік своїх попередників від початку, а потім додає своє. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник гри припускається помилки або робить довгу паузу, він вибуває з гри. Переможцем стає той, хто створить найдовший ланцюг.

Для більш організованого проведення гри краще не залучати весь клас, а обрати декілька учнів і викликати їх до дошки. Доцільно призначити учня, який контролюватиме правильність ланцюжків, що називаються.

Гра активізує навчальну діяльність учнів та їхні пізнавальні здібності.

2. Основні події та характеристики цивілізаційної спадщини:

■ 1) Стародавнього Сходу

Бесіда за запитаннями

- а) Які країни належать до Стародавнього Сходу?
- б) Якими є хронологічні межі історії Стародавнього Сходу?
- в) Якими були особливості виникнення й розвитку держав Стародавнього Сходу?
- г) Якою є культурна спадщина цивілізації Стародавнього Сходу?

■ 2) Стародавньої Греції

I варіант

Бесіда за запитаннями

- а) Якими є хронологічні межі історії Стародавньої Греції?
- б) У чому історичне значення грецького варіанта державності для цивілізаційної спадщини Стародавнього світу?
- в) У чому значення грецької культурної спадщини для історії людства?

II варіант

Дидактична гра «Хто останній — перемагає»

Правила гри. У грі по черзі беруть участь пари учнів. Вони повинні одним реченням (характеристиці певного явища) розкрити зміст проблеми. Один починає, інший продовжує і т. д. Виграє той, чие речення було останнім.

- 3) Стародавнього Риму
  - а) Якими є хронологічні межі історії Стародавнього Риму?
  - б) Що дала римська форма державності для цивілізаційної спадщини людства?
  - в) Якою була культурна спадщина Стародавнього Риму?
- 4) Давніх слов'ян та їхніх сусідів
  - а) Якими є хронологічні межі давньослов'янського періоду в історії слов'янських народів?
  - б) Якими є, на вашу думку, найвагоміші цивілізаційні здобутки цього періоду?

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель самостійно підбиває підсумки уроку або пропонує зробити це учням, виконавши завдання: спростуйте або підтвердьте конкретними фактами думку, що без цивілізаційної спадщини Стародавнього світу був би неможливим подальший поступальний розвиток людства.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйте презентацію або повідомлення про цивілізаційну спадщину одного з розглянутих історико-культурних регіонів Стародавнього світу.

УРОК № 2

Тема. **Вступ.**

Мета: дати учням початкове уявлення про Середньовіччя як період всесвітньої історії та навчальний предмет; назвати хронологічні межі та періодизацію Середніх віків; ознайомити з історичними джерелами з історії Середніх віків; пояснити зміст термінів і понять «Середні віки», «історичні джерела»; сприяти зацікавленості учнів новим навчальним предметом.

Тип уроку: вступний.

Обладнання: підручник, атлас*.

Основні терміни і поняття: Відродження, Середні віки, історичні джерела.

Основні дати і події: 476—1492 рр.— історія Середніх віків.

* Тут і далі роботу з атласом можна організувати за таким посібником: Історія Середніх віків. 7 клас. Атлас / Упорядн. О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Видво «Ранок», 2015.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Вивчення нового матеріалу
  1. Знайомство з новим навчальним предметом та підручником.
  2. Що таке історія Середніх віків? Хронологічні межі й періодизація історії Середньовіччя.
  3. Джерела вивчення історії Середньовіччя.
- III. Закріплення нових знань
- IV. Підсумки уроку
- V. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель нагадує учням, що кожний період всевітньої історії має свої особливості і для того, щоб з'ясувати місце епохи Середньовіччя в минулому людства, необхідно вивчити прикметні риси цього періоду. Після цього знайомить семикласників із темою, завданнями і запланованими формами роботи на уроці.

II. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»

Використання дидактичної гри «Шість запитань» сприятиме активізації навчальної діяльності учнів під час розгляду нового матеріалу.

Правила гри. Учитель доручає учням упродовж вивчення нового матеріалу скласти й записати на окремих аркушах шість запитань. Після завершення етапу вивчення нового матеріалу учні обмінюються аркушами та відповідають на запитання. Аркуші із запитаннями та відповідями учні здають учителеві. Форму оцінювання результатів роботи учнів учитель визначає самостійно. Найкращі запитання і завдання можна прикріпити до стенду в кабінеті й використати на наступному уроці під час перевірки домашнього завдання.

---

1. Знайомство з новим навчальним предметом та підручником

Розповідь учителя

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років і докорінно змінила життя людей. Вона увібрала в себе велике переселення і змішан-

ня народів, хрестові походи, піднесення й занепад великих імперій, бурхливий розквіт міст. Цей час породив жорстокі війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, визначні винаходи й переслідування вільнодумців.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася європейська християнська цивілізація. Саме за доби Середньовіччя виникли народи та країни, які існують і зараз. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся вже тоді.

Навала варварів знищила античний світ, його господарство й культура занепали. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, давши життя для нового піднесення.

Заступивши язичництво, постало християнство — сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Проте, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд з індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли і зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нової європейської цивілізації, становлення і розвиток якої ви вивчатимете в наступних класах.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в шість розділів, кожний з яких містить від трьох до шести параграфів, що, у свою чергу, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви побачите виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів.

Після кожного параграфа наведено запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконати.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на його сторінках розміщені позначки. Розглянемо їхнє значення.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

«Документи розповідають»

Тут наведено фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу. Під цією рубрикою розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете на сайті «Електронний освітній ресурс» за адресою: interactive.ranok.com.ua

Запитання і завдання

Наведені тут запитання допоможуть вам перевірити, що ви запам'ятали з тексту параграфа, а також осмислити прочитане.

2. Що таке історія Середніх віків? Хронологічні межі й періодизація історії Середньовіччя

Розповідь учителя

Історія людства нараховує багато тисяч століть. Безліч народів з'являлося і зникало за час існування нашої планети. Зараз людство все більше цікавиться своїм минулим, намагається оцінити й зрозуміти, чому воно було саме таким. Літописці давнини — історики — збирають різноманітні свідчення про людську історію, систематизують, вивчають, аналізують і розкривають перед нами картини нашого минулого. Із V ст. до н. е., коли Геродот написав першу у світі «Історію», і до сьогодні ця наука розвивалася разом із людством. Сучасні історики потребують безлічі фактів і подій, щоб зрозуміти внутрішній світ людей та мотиви їхніх вчинків. Пропоную заглибитися в історію Середньовіччя і спробувати зрозуміти її не просто як тисячолітню епоху в історії людства, а як життя «людей у часі».

Загибель Західної Римської імперії стала трагічним фіналом історії Стародавнього світу і водночас початком нового етапу всесвітньої історії — історії Середніх віків.

Першими термін «Середні віки» стали використовувати в XV—XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок часу між двома «просвіченими» епоха-

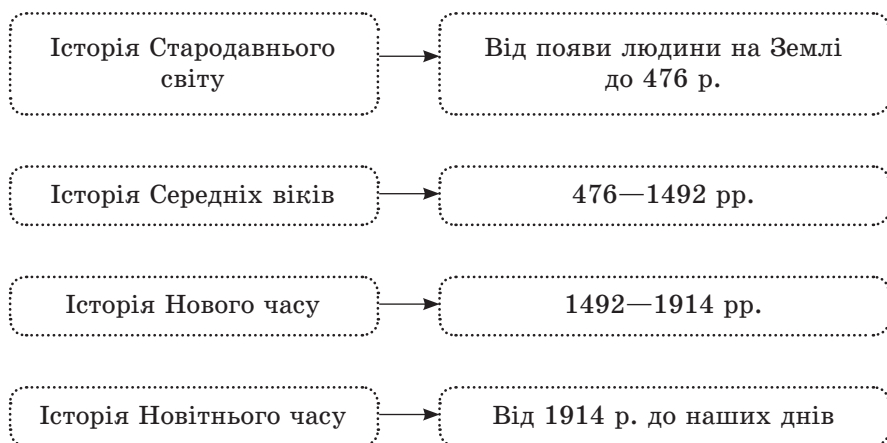
ми — Античністю і Відродженням. Добу V—XV ст. вони вважали часом дикунства і варварства до того часу, поки не стали відомими втрачені й забуті досягнення середньовічної культури. Із часом термін «Середні віки» поширився і закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув дещо іншого значення.

Робота з термінами і поняттями

Середні віки — період історії від середини V до кінця XV ст.

(Учитель привертає увагу учнів до схеми).

МІСЦЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди:

- **Раннє Середньовіччя** (кінець V — X ст.) — зародження і становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- **Розвинене Середньовіччя** (XI — перша половина XIV ст.) — розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- **Пізнє Середньовіччя** (друга половина XIV — кінець XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоганна Гейзінга, це «осінь Середньовіччя», або епоха відцвітання середньовічної культури, що завершує історію Середніх віків.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо придивитися уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У Середні віки була започаткована історія народів і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духовна спільність, яку називають «Заходом». Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі кардинальні, як на Заході. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації.

У Середні віки склався сучасний відлік років, виникла писемність сучасних народів Європи: на основі латинського алфавіту — у Західній та Центральній Європі, на основі грецького — у Південній та Східній. Більшість сучасних держав Європи та Азії з'явилися саме в Середні віки. Тоді ж остаточно утвердилися такі світові релігії, як християнство, буддизм та іслам.

Багато традицій, законів, рис культури беруть свій початок у Середньовіччі. Ця епоха зберегла для нас частину спадщини стародавніх часів і залишила нам багато здобутків. Дотепер у містах можна побачити діючі споруди Середньовіччя, у музеях — неперевершені витвори майстрів, а праці середньовічних авторів мають велику популярність. Люди користуються тими речами, які були винайдені в епоху Середньовіччя, — гудзиками, окулярами, ножицями, механічними годинниками, кінською зброєю тощо. І цей перелік можна продовжувати. Вивчення минулого дає змогу краще зрозуміти сучасність, а іноді й винайти щось нове. Не дарма існує вислів: «Усе нове — це добре забуте старе». Якщо історія Стародавнього світу вивчає цивілізації, які розвивалися переважно в Середземноморському регіоні, то історія Середніх віків вивчає народи, які заселили Європу та Азію. Перед вами книга, яка розповідає про ці далекі події. Прочитайте її, пориньте у світ Середньовіччя і спробуйте скласти власне уявлення про ту епоху.

3. Джерела вивчення історії Середньовіччя

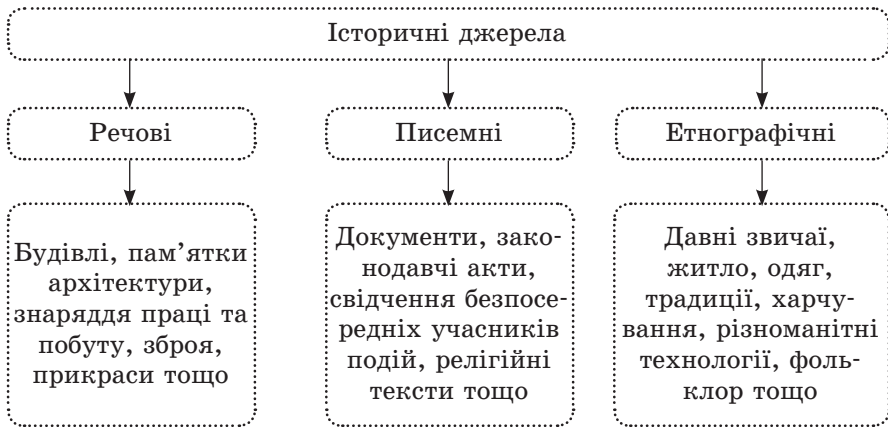
Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфу і визначте, що таке історичні джерела й на які види поділяються історичні джерела з історії Середньовіччя.

Робота з термінами і поняттями

Історичні джерела — усе створене в процесі діяльності людини, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства й відображає його історичний розвиток.

ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА, ЗА ЯКИМИ ВИВЧАЮТЬ ІСТОРІЮ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

За час існування на Землі людство залишило багато «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх, вивчають і намагаються відтворити життя людей у минулому. Як ви вже знаєте, вчені називають ці «сліди» життєдіяльності людини **історичними джерелами**.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому джерел для вивчення середньовічної епохи набагато більше. Важливе значення, зокрема, мають **речові джерела**. До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Також історію допомагають вивчати **писемні джерела** — літописи, документи, історичні твори-хроніки й інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими джерелами, і дають змогу якнайповніше відтворити картину життя середньовічної людини, її думки й погляди.

В історичних дослідженнях використовують також **етнографічні джерела**. Етнографія — наука, що вивчає особливості життя, побуту й господарства різних народів. Етнографічними джерелами вважаються звичаї, традиції та фольклор, що збереглися до нашого часу.

Лише поєднання інформації з усіх цих джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

III. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. На які періоди поділяється всесвітня історія?
2. Що таке Середні віки? Назвіть хронологічні межі Середньовіччя.
3. На які періоди поділяється історія Середніх віків?
4. Що таке історичне джерело?
5. На підставі яких видів історичних джерел вивчається історія Середньовіччя?

II ВАРІАНТ

Дидактична гра «Шість запитань»

Учитель перевіряє результати виконання завдань до гри «Шість запитань», отриманих перед початком розгляду нового матеріалу.

IV. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

Сьогодні на уроці ми лише приготувалися до захопливої подорожі шляхами Середньовіччя. Із наступного уроку ми почнемо дізнаватися про появу нових держав та їхніх правителів (мудрих, а інколи не дуже), хоробрих воїнів і працелюбних селян, ремісників і монахів. Ми поринемо в середньовічний світ, де, як і в житті окремої людини, поєднано різні події — радісні й сумні, величні й трагічні, кумедні й безглузді.

Підручник стане путівником і добрим порадиником, що допоможе вам не загубитися у вирі подій і скласти власне уявлення про ті далекі часи. Проте не варто забувати, що багато цікавого з історії Середньовіччя можна дізнатися з додаткової літератури чи ресурсів Інтернету. Про це варто пам'ятати всім допитливим і не обмежуватися лише матеріалом підручника, а здобувати нові знання самостійно.

V. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

---

1. Опрацюйте пункт «Вступ» підручника*.
2. Знайдіть у довідковій літературі визначення наук, які допомагають історикам вивчати минуле: археологія, хронологія, нумізматика, геральдика, сфрагістика, етніміка і топоніміка. Випишіть їх у зошит. На прикладі одного або кількох параграфів підручника покажіть, як допоміжні історичні науки дозволяють авторові його написати.

---

* Тут і далі посилання зроблено на підручник: Гісем О. В. Всесвітня історія : підручник для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015.

Розділ I. Перші середньовічні держави

УРОК № 3

Тема. Народження Середньовічної Європи.

Мета: ознайомити учнів із відмінностями між варварським і римським світами; пояснити, на якій спадщині відбувалося становлення Середньовічної Європи; розповісти, як утворилася і чому розпалася Франкська імперія; визначити роль Карла Великого у становленні Середньовічної Європи; пояснити зміст термінів і понять «варвари», «Велике переселення народів», «варварські королівства», «король», «граф», «звичаєве право», «Салічна правда», «алод», «майордом», «бенефіцій», «рицарство», «Меровінги», «Каролінги», «Каролінгське відродження», «Верденський договір»; формувати вміння визначати причинно-наслідкові зв'язки між окремими подіями; виховні завдання уроку реалізувати на підставі аналізу ролі окремої людини в історії.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, карти «Велике переселення народів. Загибель Західної Римської імперії», «Європа в VI ст.», «Франкське королівство. Імперія Карла Великого».

Основні терміни і поняття: варвари, Велике переселення народів, варварські королівства, король, граф, звичаєве право, Салічна правда, алод, майордом, бенефіцій, рицарство, Меровінги, Каролінги, Каролінгське відродження, Верденський договір.

Основні дати і події: IV—VII ст. — Велике переселення народів; V ст. — утворення варварських королівств; 732 р. — битва при Пуатьє; 742—814 рр. — правління Карла Великого; 843 р. — Верденський поділ Франкської імперії.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Вивчення нового матеріалу
  1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття.
  2. Варварські королівства.
  3. Франкська держава Меровінгів.
  4. Каролінги. Франкська імперія.
  5. Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав Середньовічної Європи.
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про початок розгляду розділу «Перші середньовічні держави», тривалість вивчення, форми й терміни проведення уроку узагальнення й тематичного контролю. Після цього повідомляє тему й основні завдання уроку.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Якими були особливості життя племен варварів — сусідів Римської імперії?
2. Спираючись на карту, розкажіть, як розгорталося Велике переселення народів.
3. Коли і як відбувся поділ Римської імперії?
4. Що ви знаєте про перше падіння Риму?
5. Із якими подіями пов'язане виникнення слова «вандалізм»?
6. Коли і як загинула Західна Римська імперія?

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Чиста дошка»

(Дидактична гра «Чиста дошка» сприятиме активізації роботи учнів під час розгляду нового матеріалу.)

Правила гри. Учитель записує на дошці пронумеровані запитання за матеріалом нової теми. Вони можуть бути звичайної форми або мати вигляд схеми, малюнка, фрагмента картини тощо. Учитель попереджає учнів, що його розповідь буде містити відповіді на ці запитання. Періодично він буде запитувати учнів, чи готові вони відповісти на яке-небудь із наведених запитань. Якщо учнів відповіли правильно, то воно стирається з дошки. Завдання гри полягає в тому, щоб наприкінці уроку дошка була чистою.

Гру можна організувати у формі змагання команд: переможцем буде той ряд, який відповість на більшу кількість запитань. Іншим варіантом її проведення можуть бути письмові відповіді учнів у зошитах. Під час закріплення нового матеріалу вчитель визначає, хто з учнів відповів на більшу кількість запитань, і відповідає на ті, які залишилися без відповідей.

1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Розповідь учителя

Народженню Середньовічної Європи передували занепад Римської імперії (із III ст.), Велике переселення народів (IV—VII ст.), розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств. Біля витоків Середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що від початку нашої ери активно християнізувався, і варварський.

Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (із V до IX ст.).

На середину I тис. Римська імперія являла собою лише слабку тінь колишньої могутності. Через кризу і занепад, які розпочалися в III ст., держава нездатна була витримати навалу варварів. Припинення завойовницьких війн спричинило скорочення кількості рабів, що негативно позначилося на стані сільського господарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, рабів та вільних селян стали перетворювати на **колонів**.

Попри занепад Римська імперія ще зберігала свою привабливість для завойовників: великі міста, багаті маєтки, доглянуті поля, виноградники, сади, «вічні» римські дороги тощо.

Так сталося, що варварами в сприйнятті римлян стали, у першу чергу, народи, які жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Робота з термінами і поняттями

Велике переселення народів — переміщення в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.

Варвари — зневажлива назва всіх іноземців, які не мали грецького і римського виховання, не були причетними до їхньої культури, не знали їхньої мови.

Робота з документом

ПРОПОВІДНИК САЛЬВІАН ПРО ВТЕЧУ РИМЛЯН ДО ВАРВАРІВ (V СТ.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти без покровительства, багато з них навіть знатного походження і освічені, тікають до варварів. Щоб не загинути під вагою державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо не можуть більше терпіти варварської жорстокості римлян.

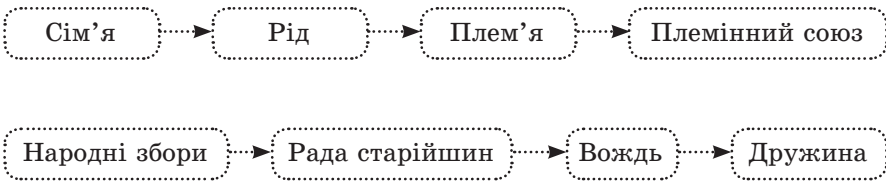
Запитання до документа

- 1) Про що розповідає цей документ?
- 2) Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?

Переважна частина германських племен у I—IV ст. розселилися в прикордонних з імперією областях. Германці вирощували жито, ячмінь, пшеницю, овес, розводили худобу, полювали та збирали по лісах і болотах ягоди, гриби тощо. Із болотних руд германці отримували залізо, із якого виготовляли знаряддя праці та зброю.

Сім'ї германців були великими. Під одним дахом жили декілька десятків найближчих **родичів**. Кілька сімей утворювали **рід**. Із родів склалися **племена**, які в III—IV ст. почали об'єднуватися в могутні **племінні союзи**.

СИСТЕМА ВЛАДИ У ВАРВАРСЬКИХ ПЛЕМЕН

Рим після декількох невдалих спроб підкорити світ варварів відгородився від нього **лімесом** — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, башт, воєнних таборів. Однак кордон не роз'єднав два світи, а скоріше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців ішли служити до римського війська, германська знать переймала спосіб життя й звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Проте в IV ст. розпочалися події, про які сучасник писав так: «Гуни накиннулися на аланів, алани — на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, відібрали в нас Іллірію. І це ще не кінець...» Світ варварів прийшов у рух, який дістав назву **Велике переселення народів** (IV—VII ст.). У Західну Римську імперію рушила сила-силенна варварів, зупинити яку було неможливо. Наслідком Великого переселення народів стало падіння Риму (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і створення варварських королівств.

2. Варварські королівства

Розповідь учителя

Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — **Тулузьке королівство** — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Королівство фактично було самостійним, а його столицею стало місто Тулуза.

Приблизно в той самий час у Північній Африці виникло **Вандальське королівство** зі столицею на місці давнього Карфагена.

У басейні річки Рони в середині V ст. виникло **Бургундське королівство** зі столицею в Ліоні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії.

Після усунення від влади римського імператора Ромула Августула виникло королівство Одоакра зі столицею в Равенні. Однак проти нового правителя змовилися імператор Східної Римської імперії Зенон і молодий вождь остготів Теодоріх. У результаті цього останній у 493 р. вдерся до Італії і, убивши Одоакра, проголосив себе «королем готів та італіків». Держава Теодоріха була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Проте після смерті імператора його держава припинила своє існування.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англосаксонського завоювання на землях Британії утворилися сім королівств. Згодом завойована ними країна стала називатися **Англією**. У цей самий час у Північній Галлії виникало **Франкське королівство**. Усі варварські королівства існували недовго: одні розпадалися, інші були завойовані. Лише Франкське королівство тривалий час зберігало свою могутність. Саме воно відіграло важливу роль у подальшому розвитку Європи.

Робота з термінами і поняттями

Варварське королівство — держави, створені варварськими народами на території Західної Римської імперії в V ст.

---

3. Франкська держава Меровінгів

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфа й визначте особливості Франкської держави Меровінгів.

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА МЕРОВІНГІВ

Назву «франки» (перекладається як «вільні», «відважні») почали використовувати від середини III ст. щодо германських племен, які жи-

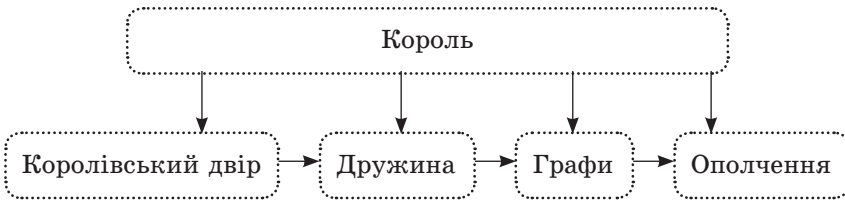
ли в нижній та середній течіях Рейну. У V ст. франки захопили Північно-Східну Галлію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був **Меровей**. Саме він започаткував першу королівську династію франків — **Меровінгів**. Найславнішим представником цієї династії став онук Меровея — король **Хлодвіг** (481—511).

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суасон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Галлію, де утворилося **Франкське королівство**.

Після завоювання Галлії Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став **королем** — єдиним правителем держави.

Усі питання Хлодвіг вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова **дружина**, на утримання якої, за римським звичаєм, почали збирати податки. Для збору податків і підтримання порядку в державі Хлодвіг із близьких йому людей призначав правителів — **графів**. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король.

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ФРАНКАМИ ЗА ХЛОДВІГА

Жителі завойованої франками Північної Галлії були християнами. Для того щоб посилити владу й авторитет серед них, Хлодвіг разом із дружиною в 496 р. прийняв християнство за західноримським зразком. Завдяки цьому Хлодвіг і його наступники здобули підтримку з боку християнського духовництва, що полегшило подальше підкорення Південної Галлії, а також сприяло зміцненню авторитету королівської влади серед франків.

До завоювання Галлії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися від покоління до покоління. Такі правила поведінки називають **звичаєвим правом**. Запис законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найвизначніших пам'яток звичаєвого права у Європі. Він дістав назву «**Салічна правда**» (за назвою франкського племені, із якого походив Хлодвіг, — салічні франки) і став першим збірником писаних законів у франків. Наказавши

записати давні закони, Хлодвіг тим самим прагнув підкреслити, що король судив за давніми звичаями свого народу.

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство було поділене між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

Наприкінці VI ст. відбулися важливі зміни в системі землеволодіння франків. Земельні ділянки, отримані франками після завоювання Галлії, стали їхньою приватною власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти. Поява приватної власності на землю свідчила про розпад давніх родових традицій і формування основи нового суспільства.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Сучасники назвали цю добу «часом лінивих королів». Королі з династії Меровінгів лишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — **майордоми**.

---

4. Каролінги. Франкська імперія

Розповідь учителя

Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж їй загрожували нові завойовники — араби. Боротьбу проти арабів очолив майордом **Карл Мартелл** (715—741). Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник може зупинити арабів, основу війська яких складала легка кіннота. Проте спорядження вершника було дуже дорогим (дорівнювало вартості 18—20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Для придбання зброї і коней Карл почав відбирати землі в церкві й передавати їх у довічне володіння воїну за умови несення ним військової служби. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій** (від латин. *beneficium* — благодіяння). Зі створенням важкої кінноти було започатковане **середньовічне рицарство** (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн).

Робота з термінами і поняттями

Бенефіцій — земельний наділ, який король або інший великий феодал надавав у довічне користування васалові на умовах несення військової чи адміністративної служби.

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл розбив арабів **732 р.** в **битві під Пуатьє**. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації Середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу.

Наступником Карла Мартелла став його син **Піпін Короткий** (741—768), який спочатку також мав титул майордома.

Усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у 751 р. Піпін Короткий став королем. Щоб підкреслити священний характер своєї влади, він здійснив обряд помазання на царство.

Цікаво знати

Про обряд помазання на царство згадувалося в книгах Старого Заповіту. Під час цього обряду вищі священнослужителі змазували миром (особливою священною олією) чоло, руки і спину короля. При цьому, як вважалося, на монарха переходила дарована Богом вища благодать, і він перебував під божим захистом. Згодом обряд помазання на царство запозичили у франків інші європейські володарі.

Піпін Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом назвуть Великим. Так була заснована нова династія, що дістала назву **Піпінідів**, або **Каролінгів**.

Карла Великого (742—814) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, а й найвідомішим монархом усього Середньовіччя. Це й не дивно. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала після загибелі Західної Римської імперії.

У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на півдні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у 773—774 рр. остаточно знищив Лангобардське королівство і приєднав його землі до своєї держави. Найтривалішими і найважчими були війни проти саксів, що велися протягом 772—804 рр. У 788 р. Карл захопив Баварське герцогство. Він воював проти слов'янських народів, а згодом уклав із ними союз проти аварів і розпочав війну з Аварським каганатом — державою, утвореною кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). Ця війна тривала протягом 788—803 рр. Воїни Карла Великого розгромили аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну Римську імперію. Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором на зразок давніх римлян. 25 грудня 800 р. папа Лев III під час урочистого різдвяного молебню увінчав уклінного короля Карла великого імперською короною й оголосив його

римським імператором. У 812 р. Візантія визнала Карла імператором Заходу.

Попри війни король удосконалював систему управління державою, піклувався про розвиток культури. Недарма цей час учені згодом назвали **«Каролінгським відродженням»**. То був період розвитку освіти, відродження інтересу до праць давніх римських і грецьких мислителів, майже забутих за попередніх століть.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — **графства**. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення.

Майже всі дрібні вільні власники землі перетворилися на залежних селян, оскільки не могли самі витримати тягар військової служби і придбати необхідне спорядження. Тому Карл набирав до війська лише власників чотирьох наділів. Іншим селянам доводилося або на спільні кошти відправляти до війська одного кіннотника, або шукати захисників, які могли б звільнити їх від служби. Захисниками селян ставали великі світські або церковні землевласники. Залежні селяни звільнялися від військової служби і втрачали давні права: їхнім суддею і господарем ставав захисник.

---

5. Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав Середньовічної Європи

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфа і визначте причини загибелі імперії Карла Великого.

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

Карл Великий помер 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим.

Він силою об'єднав народи, різні за рівнем розвитку і культурою, у яких спільною була лише християнська віра. Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не для продажу, а для власного споживання. Відсутність торговельних зв'язків спричинила ізоляцію окремих областей держави Карла Великого.

Графи, які управляли землями, прагнули закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину нащадкам. Навіть власники дрібних бе-

нефіціїв вважали їх своєю власністю. Графства, а також великі та дрібні землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися. За онуків Карла Великого — Лотаря, Людовика Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося.

У 843 р. на з'їзді у Вердені онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але ніяких особливих прав щодо братів, які стали самостійними королями, він не мав. Верденський поділ імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію і Францію.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Які два несхожі світи стояли біля витоків Середньовічної Європи?
2. Що таке лімес?
3. Яку назву мала перша варварська держава, утворена на території Західної Римської імперії?
4. Назвіть першу королівську династію франків.
5. Що таке «Салічна правда»?
6. Хто управляв Франкською державою у «добу лінивих королів»?
7. Що таке бенефіцій?
8. Коли відбулася битва при Пуатьє?
9. Що таке «Каролінгське відродження»?

II ВАРІАНТ

Дидактична гра «Чиста дошка»

Учитель перевіряє результати виконання завдань до гри «Чиста дошка», запропонованої учням перед початком розгляду нового матеріалу.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

Події, які було розглянуто на уроці, мали важливе значення для історії Європи. За відносно невеликий історичний період суттєво змінилася її політична карта. На місці неозорих володінь Риму

виникли нові держави, що започаткували в Європі добу Середньовіччя.

Засновника Франкської імперії Карла Великого вважають найзнаменитішим монархом Середньовіччя. Він фактично поклав край добі «темних віків» і об'єднав більшу частину Західної Європи в імперію. Вважається, що становлення нової Європи і західноєвропейської середньовічної цивілізації відбулося саме за часів Карла Великого.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

---

1. Опрацюйте § 1 підручника.
2. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Карла Великого.

УРОК № 4

Тема. **Візантійська імперія.**

Мета: ознайомити учнів з особливостями виникнення, розвитку й загибелі Візантійської імперії; пояснити зміст термінів і понять «василевс», «синкліт», «Звід громадянського права», «грецький вогонь», «іконоборство», «фреска», «мозаїка», «ікона»; формувати вміння на підставі ознайомлення з окремими фактами визначати, які риси історичного явища вони характеризують; сприяти розвитку естетичного виховання учнів на прикладах візантійського мистецтва (архітектура, фрески, мозаїка, іконопис).

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, карти «Візантія за Юстиніана», «Візантія і слов'яни в VII—IX ст.».

Основні терміни і поняття: василевс, синкліт, Звід громадянського права, грецький вогонь, іконоборство, фреска, мозаїка, ікона.

Основні дати і події: 395 р.— поділ Римської імперії на Західну і Східну; 532 р.— повстання «Ніка» в Константинополі; 726—843 рр.— боротьба між іконоборцями та іконошанувальниками; 1204 р.— утворення Латинської Романії; 1261 р.— відновлення Візантійської імперії; 1453 р.— загибель Візантійської імперії.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу
  1. Народження Візантії.
  2. Візантія за Юстиніана I Великого.
  3. Візантія та араби. Правління Льва III Ісавра. Іконоборство.
  4. Правління Македонської династії. Епоха Комнінів.
  5. Катастрофа 1204 р. Відродження і загибель Візантії.
  6. Побут і культура Візантії.
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему й основні завдання уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Бесіда за запитаннями

1. Поясніть твердження. У завершальний період існування Римської імперії відбувався процес варваризації Риму і романізації варварів.
2. Як, коли і чому на теренах Західної Римської імперії виникли варварські королівства? Покажіть їх на карті.
3. Розкажіть про розвиток Франкської держави за правління Меровінгів.
4. Охарактеризуйте розвиток Франкської імперії.
5. Представте класу підготовлений вами проект за темою «Історичний портрет Карла Великого».
6. Як відбувся розпад Франкської імперії? У чому його причини?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Хто, коли і як заснував Константинополь?
2. Коли і як виникла Східна Римська імперія?
3. Коли і як франки зупинили просування арабів?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Три речення»

(Дидактична гра «Три речення» сприятиме активізації сприйняття учнями нового матеріалу.)

Правила гри. Після розгляду матеріалу учні повинні передати зміст кожного з пунктів плану уроку трьома простими реченнями. Переможцем стає учень, розповідь якого найточніше відобразить зміст розглянутого матеріалу.

---

1. Народження Візантії

Розповідь учителя

Візантійську імперію історики називають «золотим містком» між Стародавньою історією та Новим часом. У «темні віки» Раннього Середньовіччя візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії Візантія римський імператор **Константин I Великий у 330 р.** заснував нову столицю Римської імперії — місто **Константинополь**. За назвою «Візантія» історики згодом і назвали Східну Римську імперію. Проте самі візантійці іменували себе ромеями (римлянами), а свою державу — ромейською.

Часом появи Східної Римської імперії, або Візантії, вважають **395 р.**, коли імператор Феодосій Великий поділив імперію між своїми синами. Під час варварських завоювань хитрі константинопольські імператори змогли врятувати свої володіння й спрямувати варварів на землі Західної Римської імперії. У той час коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія зміцнювалася й розквітала.

Населення Візантії становили греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія із населенням по 200—300 тис. жителів. Столиця імперії — Константинополь — була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного моря до Середземного та суходільний — із Європи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

За своїм державним устроєм Візантія була монархією. Уся повнота влади належала василевсу (грецька назва імператора), який був «нижчим від Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, вважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Однак важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував престолу, а обирався армією, синклі-

том (грецька назва Сенату) і народом. Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він був понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею і головнокомандувачем армії.

2. Візантія за Юстиніана I Великого

Розповідь учителя

За часів правління **Юстиніана I** (527—565 рр.) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності. Юстиніан мав добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим керівником. Проте в ньому ніби співіснували дві особистості. З одного боку, Юстиніан дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні, але водночас, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував гнів.

За розумом і вдачею Юстиніану відповідала його дружина Феодора. У 527 р. Юстиніан і Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії.

За наказом Юстиніана I в 528—534 рр. було укладено збірку законів «**Звід громадського права**», де поєдналися давні правові норми Риму й духовні цінності християнства. «Звід...» проголошував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, але заборонялося вбивати рабів і вони отримували змогу звільнитися. Закони Юстиніана зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У «Зводі...» проголошувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора. Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід...» став основою для розроблення законів більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст.

Перетворення, розпочаті Юстиніаном, потребували значних коштів. Зростання податків, хабарництво чиновників у 532 р. викликали в Константинополі повстання, яке дістало назву «**Ніка**» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Тривало воно вісім днів. Імператор підкупив ватажків повстання і за допомогою загонів варварів-найманців придушив заколот, убивши близько 35 тис. людей.

Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним полководцем Велізарієм розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велізарія, оволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії, у 536 р. без бою вступила до Риму, а за три роки візантійці захопили столицю

варварів Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала нападу з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велизарія і відправив його з армією на захист східних кордонів. Полководець упорався і з цим завданням. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів правління імператора Юстиніана I Візантійська імперія перетворилася на центр християнської цивілізації серед варварського світу.

3. Візантія та араби. Правління Льва III Ісавра. Іконоборство

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфа і дайте відповіді на запитання.

- 1) У чому полягало значення боротьби Візантійської імперії з арабами?
- 2) Чим була зумовлена боротьба проти шанувальників ікон і чим вона завершилася?

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог — араби. Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання східних візантійських провінцій. Протягом 636—642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край пануванню візантійців і на морях, створивши могутній флот і відібравши у них острови Крит, Сицилію та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р. араби кілька разів намагалися захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від стін міста, а арабський флот знищували «грецьким вогнем».

Цікаво знати

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов сирійський архітектор і хімік Каллікон. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних pomp або наливали в мушлі й кидали з катапульти на ворожі кораблі. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що й досі всі її складники невідомі. Вірогідно,

«грецький вогонь» містив смолу, сірку, селітру, нафту. Наслідки використання «грецького вогню» були жахливими. Палаюча рідина перетворювала все на попіл, її неможливо було загасити й урятуватися від неї плавом: суміш горіла на воді. Упродовж століть володіння цією зброєю забезпечувало перемоги візантійцям, особливо на морі.

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя. Завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Львом III Ісавром** (717—741) ворога вдалося зупинити й відкинути від міста. Із 1800 кораблів в арабів залишилося лише п'ять, із 200 тис. воїнів урятувалося лише 30 тисяч.

Перемога Льва III Ісавра над арабами зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Льва III Ісавра реорганізувати візантійську армію.

Імператор вирішив створити кінне військо. Однак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійці скористалися досвідом арабів: вони роздавали землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель могли купувати коней та озброєння. Проте здійснення цієї ідеї вимагало вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки руху іконоборців, приводом до якого стали суперечки між прихильниками й противниками вшанування ікон, хрестів і святих мощей.

Робота з термінами і поняттями

Іконоборство — релігійно-політичний рух, спрямований проти вшанування ікон.

Противники вшанування ікон стверджували, що поклоніння іконам є ідолопоклонством, оскільки це поклоніння речам, а не Богу, але прихильники вшанування ікон були іншої думки: вони вважали, що в цих святих предметах присутня Божя сила.

Лев III скористався із цих суперечок: у 726 р. він видав указ про заборону поклоніння іконам, розпочавши відбирати землі в монастирів. Ділянки відібраних монастирських земель надавалися воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розділилося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу й духівництва засуджувала його. Боротьба між прихильниками та противниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті в 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а іконоборців засуджено церквою. У цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

Рух іконоборців дав можливість Льву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейських рицарів.

4. Правління Македонської династії. Епоха Комнінів

☑ **Розповідь учителя**

Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився на найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки торгівлі до скарбниці імператора надходили величезні прибутки.

Засновником Македонської династії став імператор Василій I (867—886).

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха вирушали нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку й переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян.

☑ **Цікаво знати**

Майбутній імператор Василій I народився в селянській родині. Під час одного з болгарських набігів потрапив у полон і тривалий час жив серед своїх поневолювачів. Після повернення до Візантії Василій улаштувався працювати конюхом в імператорських стайнях. Завдяки красі, розуму, силі та іншим здібностям він зробив чудову кар'єру: із конюха виріс до співправителя імператора Михаїла III. Імператор швидко став відчувати небезпеку з боку свого співправителя і наказав його вбити. Проте Василій виявився спритнішим: убив Михаїла III і сам став імператором. Щоб не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому наступники Василія I правили Візантією до 1081 р.

Від другої половини IX ст. Візантія розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів у цьому досяг імператор **Василій II Болгаробійця (976—1025)**.

Правління Василія II розпочалося за тяжких часів. На землі імперії почалися набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись тривалими візантійськими заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії. Лише в 1014 р. він домогся вирішальної перемоги над болгарами.

Безперервні війни, які вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. У середині країни між знаттю та імператором розгорнулася боротьба за престол. Поки тривала боротьба за владу, армія слабшала, а імперія знову опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з Причорноморських степів вдерлися орди печенігів і болгар. Нормандці захо-

пили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами були турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

☑ **Цікаво знати**

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня батьківщина яких розташовувалася в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату, багдадський халіф, був змушений підкоритися туркам і визнати їхнього вождя Торгул-бека султаном і «царем Сходу і Заходу». Від підкорених іранців турки прийняли іслам й утворили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

У 1068 р. візантійський імператор Роман IV розпочав війну проти турків, які спустошували землі імперії. Війна точилася з перемінним успіхом. Навесні 1071 р. біля вірменського міста Манцикерта візантійська армія зазнала цілковитої поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину.

Звістка про поразку під Манцикертом приголомшила візантійців — переможений імператор втратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат**, або Рум (Рим), — так завойовники називали Візантію. Тепер зі своїх володінь вони могли бачити палац Константинополя, що розкинувся на протилежному боці затоки.

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті у 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник **Олексій Комнін (1081—1118)**, який заснував нову **династію Комнінів (1081—1204 рр.)**, яка на ціле століття повернула Візантії колишню славу й могутність. Спираючись на своїх прибічників, він придушив бунтівну константинопольську знать, конфіскував її майно і набрав найману армію.

За підтримки нової армії Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спершу він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни, в 1085 р., Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. Шляхом дипломатії він упорався із загрозою з боку печенігів. Завдяки щедрим

дарам імператор зробив своїми союзниками інших кочовиків — половців, за допомогою яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій.

За часів правління сина Олексія **Іоанна I Комніна (1118—1143 рр.)** Візантія розпочала боротьбу зі своїм торговельним конкурентом — Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було кинуте до в'язниць і відібрано їхні торговельні привілеї. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому. Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами знову посилювався Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак у битві біля міста Міріокефала зазнав нищівної поразки. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: імперія на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

5. Катастрофа 1204 р. Відродження і загибель Візантії

Розповідь учителя

По смерті Мануїла I Візантія остаточно занепадала. Розпочалася жорстока й кривава боротьба за владу, останній імператор із династії Комнінів **Андронік I (1183—1185 рр.)** закривавив свої руки вбивством попередника, 14-річного **Олексія II (1180—1183 рр.)**, установив у країні справжній терор та був убитий розлюченим натовпом під час повстання в Константинополі. Новим імператором став Ісак Ангел (1185—1195 рр.). Проте імперія розпадалася на очах. Угорці оволоділи Далмацією, нормани знову вторглися на Балкани, болгари звільнилися від влади візантійців і відродили свою державність, серби здобули незалежність.

Однак Ісак Ангел замість того, щоб піклуватися про державу, витрачав значні кошти на будівництво величних споруд та інші особисті потреби. Скориставшись невдоволенням народу, брат осліпив імператора й захопив трон, ставши Олексієм III (1195—1204 рр.). Проте син Ісака зміг утекти до Італії, де звернувся до рицарів, що готувалися до Четвертого хрестового походу, із проханням допомогти йому повернути батьків трон. Уперше за весь час існування «місто Константина» було захоплене й пограбоване ворогом.

Землі Візантії, захоплені хрестоносцями, назвали Латинською Романією (Романією називали в Західній Європі Візантію) і поділили на Латинську імперію (або власне Романію) зі столицею в Константинополі та залежні від неї держави хрестоносців на Балканах, володіння Венеції, Генуї та Ордену іоаннітів. 16 травня 1204 р. в соборі Святої Софії коронувався перший імператор Романії, один із вождів хрестоносців, фландрський граф Болдуїн.

На завойованих землях латиняни встановили західноєвропейські порядки за французьким зразком.

Латиняни не змогли підкорити всі візантійські провінції — візантійці чинили відчайдушний опір. У непідкорених землях виникли три грецькі держави, що вважалися наступницями імперії — Нікейська імперія, Епірське царство і Трапезундська імперія. Ці держави розгорнули боротьбу за відновлення Візантії. Поступово провідна роль у боротьбі проти латинян перейшла до Нікейської імперії. Новим імператором було обрано представника знатного роду Феодора Ласкаріса, який почав боротьбу за відродження Візантії.

Вирішальних успіхів у боротьбі за відновлення Візантії досяг нікейський імператор Іоанн III Ласкаріс (1222—1254 рр.). На третьому році свого правління Іоанн III розбив війська хрестоносців. Потім він поступово об'єднавав під своєю владою більшість колишніх візантійських земель.

Цікаво знати

За часів правління Іоанна III імперія досягла розквіту, який нагадував її жителям давні часи. Розвивалися сільське господарство, ремесла. Для сприяння розвитку ремесел Іоанн заборонив своїм підданим носити одяг з іноземних тканин і наказав користуватися лише тим, що зроблено візантійськими майстрами.

Візантійську імперію було відновлено за нікейського імператора Михаїла VIII Палеолога (1259—1282 рр.), засновника останньої династії візантійських імператорів.

Латиняни на той час зазнали від візантійців багатьох відчужених ударів, але ще утримували Константинополь. Щоб оволодіти містом, імператор Михаїл VIII наказав поставити у фортецях поряд із містом гарнізони, які постійно здійснювали вилазки проти латинян. Одного разу загін нікейського імператора, що рухався повз Константинополь, вирішив у черговий раз налякати противників.

Сталося так, що всі сили хрестоносців були в морському поході проти нікейців і в місті залишався лише імператор із невеликим загоном. Нікейці легко оволоділи стінами, відкрили ворота міста і впустили інших. Так несподівано візантійці захопили Константинополь. Коли хрестоносці повернулися, то спробували дістатися до міста, але зазнали поразки й були змушені на кораблях повертатися до Західної Європи. Так Латинська Романія припинила існування.

15 серпня 1261 р. **Михаїл VIII Палеолог** став першим імператором відновленої Візантійської імперії. Проте влада візантійських імператорів поширювалася лише на частину Балканського півострова, невелику територію Малої Азії та кілька островів в Егейському морі.

Відродженій імперії відразу почала загрожувати нова небезпека — турки-османи, із якими вона впоратися не змогла. 29 травня 1453 р. тисячолітня імперія впала. Деякі історики говорять про цю дату як про кінець епохи Середньовіччя.

6. Побут і культура Візантії

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфу і визначте особливості побуту візантійців та здобутки їхньої культури.

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу. За відсутності достатньої кількості часу можна доручити виконати це завдання вдома.)

Додаткова інформація

Занепад культури, що відбувався на Заході після варварської навали, не торкнувся Візантійської імперії. Життя візантійців за Середньовіччя розвивалося на зразок життя давніх римлян.

Побут

Будинки візантійців були обставлені, залежно від прибутків господаря, різноманітними меблями. Прості візантійці сиділи на стільцях за столами, а відпочивали у високих кріслах — римський звичай вживати їжу лежачи зник. Одяг ховали у скрині. У будинках знаті меблі були прикрашені різьбленням, оздоблені коштовним камінням і слоновою кісткою. Ліжка й підлоги вкривалися килимами і звіриними шкурами. У більшості будинків знаті були засклені вікна, вони опалювалися жаровнями з вугіллям й освітлювалися масляними світильниками. Бідняки тіснилися в убогих комірках, де з меблів міг бути лише один напханий очеретом матрац.

Їли візантійці зазвичай двічі на день. У будинках знаті влаштовувалися великі бенкети, де гостей пригощали рідкісними стравами. Для більшості простих візантійців звичною їжею були варена риба, боби, хліб, сир, різноманітні овочі та фрукти.

За одягом візантійця можна було визначити, до якої суспільної верстви він належить. Знать носила одяг, виготовлений із лляних, вовняних, шовкових тканин, прикрашений орнаментом. На бенкети зверху одягали довгий плащ — хламиду. Звичним одягом простих візантійців був хітон — сорочка з грубої тканини, штани, чобітки і короткий плащ. Заможні жінки й чоловіки носили багато ювелірних прикрас: каблучок, браслетів, застібок на плащах тощо.

Важливе місце в побуті візантійців посідала християнська церква. Усі найважливіші події життя людей були пов'язані з церковними обрядами — хрещенням, вінчанням, похороном. У містах було багато

храмів. Кілька разів на день візантійці молилися: ранкова й вечірня молитви були обов'язковими. Особливо поклонялися Богородиці, вважаючи її захисницею грішників, ближчою до людей, ніж Христос.

Культура

За багатівковий період свого існування Візантія створила потужну і своєрідну культуру, що ввібрала в себе давньоримські традиції.

Від початку й до кінця існування імперії візантійське суспільство дуже поважало й цінувало знання. Уміння читати й рахувати було поширене серед більшості населення Візантії. Потяг до здобуття знань стимулювала постійна потреба держави в освічених людях, необхідних для поповнення складу державних урядовців. Освічена людина у Візантії мала можливість обійняти високу посаду, що відкривало шлях до влади й багатства.

Візантія набагато перевищувала країни Західної Європи за кількістю освічених людей завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними — церковні, монастирські, міські, де могли навчатися діти бідняків, так і платними — приватні, для дітей візантійської знаті. Школа мала два ступені: початковий і середній. У початковій школі вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику та риторику. Середній ступінь передбачав «квадріум», до якого входили чотири головні предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Крім цих головних наук, у різних школах додатково вивчалися етика, право, політика, філософські науки.

Великі досягнення були зроблені візантійцями в розвитку наукових знань. Учений Лев Математик, один із засновників алгебри (він перший почав використовувати літерні позначення), винайшов у IX ст. світловий телеграф для передавання повідомлень на відстані. За допомогою цього винаходу в столиці дізнавалися про вторгнення арабів на східних кордонах імперії.

Цікаво знати

Імператор **Константин Багрянородний** (913—959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну працю. Вони написали близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих трактатів з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про управління імперією» і «Про церемонії імператорського двору».

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Ви вже знаєте про храм Святої Софії

в Константинополі, побудований у VI ст. за наказом імператора Юстиніана I. Спорудити його було можливо за умови досконалого володіння будівельною справою: умінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укладати цеглу, створювати монументальні бані тощо.

З архітектурою був тісно пов'язаний живопис. Візантійські майстри прикрашали стіни храмів **фресками** — розписом водяними фарбами сирійської штукатурки та **мозаїками** — зображеннями, викладеними різнокольоровими камінцями або шматочками смальти (різнокольорового скла). Визначними зразками мистецтва візантійської мозаїки були зображення в храмі Святої Софії в Константинополі, зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори в церкві Сан-Вітале в Равенні. Високого рівня розвитку досягло мистецтво **ікони** — живописних зображень Христа, Богоматері та різних біблійних сюжетів на дерев'яних дошках.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ

I ВАРІАНТ

Дидактична гра «Три речення»

Перевірка й обговорення результатів виконання учнями завдань до дидактичної гри «Три речення».

II ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Яку подію вважають часом появи Візантії?
2. За правління якого імператора було укладено «Звід громадянського права»?
3. Коли біля кордонів Візантії вперше з'явилися араби?
4. Хто був засновником династії Комнінів?
5. Чому 1204 р. став для Візантії катастрофою?
6. Коли загинула Візантійська імперія?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель нагадує учням провідні ідеї матеріалу, розглянутого на уроці, або пропонує їм зробити це самостійно.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

---

1. Опрацюйте § 2 підручника.
2. Складіть історичний портрет Юстиніана I, Льва III Ісавра або Олексія I Комніна (за вибором).

УРОК № 5

Тема. **Арабський халіфат.**

Мета: розкрити особливості природи й населення Аравійського півострова, виникнення ісламу та його ролі в об'єднанні арабів; з'ясувати, завдяки чому арабам вдалося підкорити великі території в Азії, Африці і Європі; пояснити, як відбувався розвиток арабського халіфату за Омейядів та Аббасидів; пояснити зміст термінів і понять «іслам», «мусульмани», «Коран», «хіджра», «халіф», «Арабський халіфат», «Омейяди та Аббасиди», «східна деспотія», «емір»; розвинути вміння здобувати нові знання, поєднуючи інформацію з розповіді учителя, підручника та історичної карти; виховувати в учнів повагу до загальнолюдських ідеалів, які потрібно наслідувати незалежно від релігійних переконань.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, карти «Арабські завоювання у VI—IX ст. Утворення халіфату», «Розпад Арабського халіфату».

Основні терміни і поняття: іслам, мусульмани, Коран, хіджра, Арабський халіфат, Омейяди та Аббасиди, східна деспотія, емір.

Основні дати і події: 622 р.— хіджра, початок мусульманського літочислення; 661—750 рр.— халіфат Омейядів; 750—1258 рр.— халіфат Аббасидів.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Мотивація навчальної діяльності
- III. Перевірка домашнього завдання
- IV. Актуалізація опорних знань
- V. Вивчення нового матеріалу
  1. Аравійський півострів та його населення.
  2. Виникнення ісламу та об'єднання арабів.
  3. Завоювання арабів за перших халіфів. Арабський халіфат за Омейядів та Аббасидів.
  4. Суспільний лад. Культура халіфату.
- VI. Закріплення нових знань
- VII. Підсумки уроку
- VIII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель знайомить учнів із темою та основними завданнями уроку.

II. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У своєму вступному слові вчитель звертає увагу учнів, що приблизно через століття після падіння Західної Римської імперії в арабському місті Мекка народився Мухаммед, засновник ісламу — релігії, яку сьогодні сповідує кожний восьмий житель нашої планети. Іслам став основою формування арабо-мусульманської цивілізації, яка збагатила людство досягненнями, що не втратили свого значення і дотепер. Сьогодні на уроці учні матимуть можливість ознайомитися із незвичайним і дещо загадковим для європейців світом Сходу.

Варто також звернути увагу, що наступний урок відбуватиметься у формі практичного заняття, на якому учні проаналізують вплив на історію перших середньовічних імперій, однією з яких є Арабський халіфат.

III. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

I ВАРІАНТ

Дидактична гра «Хто більше»

Правила гри. Гравці повинні навести якомога більше відомих їм фактів за проблемою, визначеною вчителем. Можна об'єднати учнів у декілька команд або залучити до гри парами. Переможцями стають ті, чий перелік, складений за певний час, є найдовшим. Гру можна проводити в усній або письмовій формі. Вона сприяє активізації процесу перевірки домашнього завдання.

II ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Як виникла Візантійська імперія?
2. Чим уславився Юстиніан I Великий?
3. Як відбувалася боротьба Візантії з арабами?
4. Чи існує зв'язок між боротьбою з арабами й іконоборством? Поясніть свою думку.
5. Що ви знаєте про правління Македонської династії?
6. Чому період правління династії Комнінів історики називали «останнім століттям слави» Візантії?
7. Розкажіть про катастрофу 1204 р. і відродження Візантії.
8. Чи було падіння Візантійської імперії закономірним явищем? Чому?

III ВАРІАНТ

Виступи учнів з описом історичних портретів Юстиніана I Великого, Льва III Ісавра та Олексія I Комніна.

IV. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

Бесіда за запитаннями

1. Якими були основи віровчення та основні моральні принципи християнства?
2. Як франки і візантійці боролися із вторгненнями арабів?
3. Які риси були притаманні східним деспотіям?

V. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Дидактична гра «Шість запитань»

Дидактична гра «Шість запитань» сприятиме активізації сприйняття учнями матеріалу уроку. Умови гри наведено в розробці уроку № 2.

1. Аравійський півострів та його населення

Розповідь учителя

Більша частина величезного Аравійського півострова — це пустелі й степи. Аравія поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На південному заході півострова простягнувся **Ємен** із родючими землями та багатою тропічною рослинністю. Населення півострова здавна займалося рільництвом і садівництвом. Середина півострова — **Неджд** — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Річок тут немає, тільки сухі русла, що інколи заповнюються дощовими потоками. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — **Хіджаз** — придатна хіба що для рільництва в окремих оазах. Безмежні простори, особливо на околицях плоскогір'я, залишаються незаселеними.

У зв'язку з природними умовами Аравійського півострова більшість арабів були кочовими — бедуїнами («жителями пустелі»).

Вони розводили кіз, овець і верблюдів. Життя бедуїна неможливо уявити без верблюда. Ця тварина — постійний супутник і засіб існування кочових арабів.

Бедуїни жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи і саїди, які мали великі отари, рабів та

отримували більшу частку здобичі під час війн. Усі члени одного племені вважали себе родичами. Більшість арабів поклонялася різним племінним богам: єдиної релігії в них не існувало. Найшанованішими були бог війни та родючості Астар, богиня місяця Сін, богиня-мати Лат.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав старовинний торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі торговельні центри, що згодом перетворилися на міста — Мекку, Ясриб та інші.

Наприкінці VI ст. арабське суспільство охопила криза. Кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепадала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи пролягали узбережжям Перської затоки і збагачували їхню країну. Погіршення умов життя підштовхувало арабів до думки про необхідність об'єднання, щоб разом вести боротьбу за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племінні вірування.

2. Виникнення ісламу та об'єднання арабів

☑ Розповідь учителя

Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — **ісламу** (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають **мусульманами**. Засновником цієї релігії став **Мухаммед** (570—632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк».

Мухаммед стверджував, що основні положення нової віри йому передані Богом.

Учні й послідовники записували його слова, а після смерті Мухаммеда всі ці записи було зібрано в одну книгу — **Коран** (у перекладі з арабської — «читання»).

☑ Постать в історії

Мешканець Мекки Мухаммед походив із бідної родини. У шість років він залишився сиротою і став пастухом. Згодом Мухаммед улаштувався вести торговельні справи багатій вдови Хадіджи й почав мандрувати з купецькими караванами. Незабаром він одружився із вдовою і розбагатів. Через деякий час Мухаммед став казати, що чує голос Бога, який наказує йому залишити торгівлю і проповідувати нову релігію. Мухаммед стверджував, що він — знаряддя Боже, наступник пророків Авраама, Мойсея та Ісуса. Згодом навколо Мухаммеда почали збиратися прихильники. Проте не всім жителям Мекки сподобалися заклики Мухаммеда віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебраться до міста Ясриба — суперника Мекки. Ясриб, жителі якого в 622 р. прийняли Мухаммеда,

почали називати Мединою — містом пророка. Це переселення — **хідж-ра** — в ісламі вважається початком нової ери в мусульманському літочисленні.

Учення Мухаммеда швидко поширювалося, і 630 р. він переможцем повернувся до Мекки. У 632 р. Мухаммед помер. Його могила в Медині, як і Кааба, є найбільшою святинею мусульман.

Робота з термінами і поняттями

Іслам — одна зі світових релігій; поширена в країнах Сходу, Азії, Африки.

Коран — священна книга мусульман.

Основною релігійною вимогою Мухаммеда до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування єдиного бога — **Аллаха**. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його» — головна релігійна формула ісламу. Для того щоб бути мусульманином, потрібно було визнати та виконувати п'ять основних положень:

- 1) вірити в існування єдиного бога — Аллаха;
- 2) п'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву;
- 3) раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану — від світанку до заходу сонця;
- 4) витратити п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів;
- 5) один раз за життя здійснити паломництво (відвідання святих місць) до Мекки й Медини.

Мухаммед виклав і «заповіт священної війни». Він виділив іудеїв і християн як людей, котрі володіють писанням (Святим Письмом), із якими треба вести шляхетні суперечки, а язичників закликав знищувати.

На початку свого проповідництва Мухаммед засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установлена Богом і мусульманин не повинен заздрити тому, хто багатший за нього.

Після вигнання з Мекки Мухаммед почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину громаду мусульман. Між Мединою і Меккою розгорнулася війна. Більшість простих жителів підтримувала пророка, тому знать була змушена підкоритися Мухаммеду і впустити його до міста. У 630 р., після повернення пророка до Мекки, більшість арабських племен визнали владу Мухаммеда і прийняли іслам.

Так під прапором ісламу Мухаммед об'єднав арабські племена. На час смерті Мухаммеда під його владою була більша частина племен, що населяли Аравію.

Цікаво знати

Головне святилище Кааба розташоване в центрі мечеті аль-Харам. Це кубічна кам'яна споруда заввишки у п'ятиповерховий будинок. За арабськими переказами, Каабу побудував «праотець євреїв» Авраам для свого сина Ізмаїла, якого араби вважали своїм родоначальником. У ній зберігається «чорний камінь», подарований Богом Адамові — першій людині на землі.

3. Завоювання арабів за перших халіфів. Арабський халіфат за Омейядів та Аббасидів

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфа і виконайте **завдання**.

Покажіть на карті:

- 1) як відбувалися завоювання арабів за перших халіфів;
- 2) територію Арабського халіфату за Омейядів та Аббасидів.

(Результат роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

Після смерті пророка між його давніми прихильниками і мединською знаттю почалися суперечки про спадкоємність. Адже питання було не тільки в тому, хто стане релігійним вождем, а й у тому, хто очолить створену ним державу. Урешті було вирішено, що державою управлятимуть **халіфи** — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називав себе саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632—661 рр., були близькими родичами Мухаммеда.

Робота з термінами та поняттями

Халіф — наступник Мухаммеда, титул правителя і водночас духовного глави мусульман.

Халіфи закликали народ рушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя, так і після смерті. Розпочалася доба арабських завоювань. Найзначніші загарбання було здійснено за правління другого халіфа — Омара (634—644 рр.). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя.

Воєнним успіхам арабів сприяли переваги у військовій тактиці. Вони створили першокласну легку кінноту, що стрімкими атаками наводила жах на піхоту противника і не менш успішно атакувала важких кіннотників ворога. Її поява стала можливою завдяки винайденню китайцями стремени. Саме спершись на них, арабські вершники вбивали ворогів шаблями. Значну роль відіграло й те, що завоювання арабів

мали форму «священної війни в ім'я Аллаха». Кожен загиблий на цій війні, як казали халіфи, опинявся в раю й отримував вічне блаженство. Воєнні успіхи надихали на нові походи. У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв, тому більшість поневолених убачали в них визволителів. Араби давали релігійну свободу населенню завойованих країн, але водночас різними пільгами заохочували перехід місцевих жителів у мусульманську віру. Внаслідок завоювань виникла величезна держава — **Арабський халіфат**.

Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за старого й безвольного третього халіфа — **Османа** (644—656 рр.) і четвертого халіфа — **Алі** (656—661 рр.). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії **Муавія** з роду Омейя. Він став засновником нової династії **Омейядів**. Так розпочався новий період в історії Арабського халіфату.

Муавія відмовився жити в Мецці чи Медині та залишився в Дамаску, що перетворився на столицю халіфату. Дамаський халіфат Омейядів проіснував близько 90 років (661—750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. арабські завойовники підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан, частину Північної Африки. До 711 р. вони захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву **Магриб** — «Захід».

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець Джебель аль-Тарік із військом розгромив вестготів і дуже швидко підкорив майже всю Іспанію.

Араби спробували підкорити і Франкське королівство, проте зазнали поразки під Пуатьє. На сході арабські полководці оволоділи Хівою, Бухарою, Самаркандом, завоювали Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Араби тричі здійснювали походи на Константинополь, у 717—718 рр. протягом року тримали його в облозі, однак підкорити так і не змогли.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на Заході до Китаю та Індії на Сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту або державу Александра Македонського.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став **Абул-Аббас Криваний**, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову династію **Аббасидів**, що правила в 750—1055 рр. Столицю халіфату було перенесено до Багдада в Іраку. Багдадський період історії халіфату називали «золотим віком Аббасидів», часом небаченої розкоші халіфів.

Столиця Аббасидів вражала сучасників своїми розмірами, численними палацами, парками халіфа та його приближених. На величезних ринках Багдада можна було зустріти купців із найвіддаленіших країн світу — візантійців, китайців, індійців, малайців. Тут продавали шовкові тканини з Китаю, екзотичні пахощі з Індії, хутра з далеких слов'янських країн. Купці й мореплавці розповідали про дивовижні далекі землі. Недивно, що і ті часи, і сам багдадський халіф Гарун аль-Рашид стали прототипами героїв казок «Тисяча і одна ніч».

---

4. Суспільний лад. Культура халіфату

Розповідь учителя

За перших чотирьох халіфів державою керувала вища релігійна особа, яку обирали з друзів і родичів Мухаммеда. Після приходу до влади Омейядів посада халіфа стала спадковою. Халіфат перетворився на теократичну монархію, що набула рис **східної деспотії** — форми державного устрою, за якої монарх має необмежену законодавчу й судову владу, ні перед ким не відповідає за свої вчинки і яка тримається на насильстві й терорі.

Арабський халіфат був державою, заснованою внаслідок завоювань різних народів. Утримувати їх у покорі можна було лише силою. Для цього халіфи створили величезну постійну армію — до 160 тис. воїнів, а для власного захисту — палацову гвардію.

Величезна кількість чиновників стежила за сплатою податків до скарбниці халіфа. Існували три основні види податків: **харадж** — земельний податок; **джизія** — подушне, що сплачували немусульмани; **зьякят** — десятина, що надходила в розпорядження халіфа.

Судочинство здійснювалося на основі **Корану** і **Сунни** — книги доповнень до Корану.

Цікаво знати

Проте не всі араби вважали Сунну священною книгою, рівною за значенням Корану. За часів Омейядів мусульманський світ розколовся на суннітів, які визнавали Сунну і підтримували халіфа, та шіїтів, які не визнавали Сунни і не підтримували Омейядів.

Як і всі попередні імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат занепав і розпався. Причин розпаду Арабського халіфату було декілька. По-перше, халіфат силою об'єднав народи, які мали різну історію та культуру. Відтоді, як вони опинилися під владою арабів, їхня боротьба за незалежність не припинялася. По-друге, влада халіфів, що жили в розкоші, а управління державою доручали своїм на-

ближеним, дедалі більше слабшала. **Еміри** (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.

Усе це призвело до того, що від кінця VIII до початку XI ст. халіфи втратили більшість своїх володінь. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки і халіфат припинив своє існування.

Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Хоча ми й називаємо цю культуру арабською, це не зовсім правильно, оскільки вона увібрала в себе культури народів, підкорених арабами.

Араби проявили рідкісну здатність засвоювати знання і традиції підкорених народів. Більше того, вони змогли поєднати культурні досягнення різних країн в одне ціле на основі ісламу та арабської мови. Арабська мова стала офіційною: нею складали документи, вели переговори і правила молитви. Крім того, вона стала мовою науки і культури всього мусульманського Сходу.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці Арістотеля, Гіпократата, Евкліда, Птолемея. У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, у яких поряд із Кораном вивчали світські науки. Ці вищі школи стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, що налічували сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу. У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили окружність Землі.

Арабські математики створили алгебру; саме вони стали широко використовувати цифри, що були винайдені в Індії, але відомі нам як арабські.

Араби першими стали робити вівісекцію — розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму і причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився Ібн Сіна (980—1037 рр.), відомий у Європі під ім'ям Авіценна. У своїй головній праці «Канон медичної науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця протягом багатьох століть була настільною книгою лікарів Сходу і Заходу.

Арабські мандрівники Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте та інші першими відвідали країни, що не були навіть відомі у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X ст.

Арабським мандрівникам був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти і навігаційні прилади.

Нарешті, для всіх часів і народів неперевершеною пам'яткою арабської літератури залишається збірка «Тисяча і одна ніч», що увібрала в себе казки різних народів арабо-мусульманського світу.

Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був Фірдоусі, який створив величезний епос «Шахнаме» («Книга царів»), де описував діяння персидських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився грандіозним будівництвом. Зводилися величні мечеті, палаци халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці.

Араби вміли організувати свій побут. Поєднавши традиції античності, Візантії, Персії, вони створили витончену східну розкіш — найтонші тканини, кераміку, скло, прикраси, зброю. Великих успіхів арабська культура досягла в прикрашанні палаців і вирощуванні садів. Уміли араби організувати й дозвілля: полювання й застілля, шахи й нарди, музика й танці. Арабам належить винайдення такого популярного тепер музичного інструмента, як гітара.

Цікаво знати

Значне поширення в арабів мали лазні, що були не тільки місцями, де милися, а і своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби запровадили переміну страв, миття рук, користування зубочистками.

Арабська культура мала великий вплив на Західну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки в європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили вчитися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, сяючим у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови латиною. Так, завдяки арабам Середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів.

VI. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I ВАРІАНТ

Дидактична гра «Шість запитань»

Перевірка й обговорення результатів виконання учнями завдань до дидактичної гри «Шість запитань».

II ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Які природні області виділяють на Аравійському півострові?
2. Як перекладається слово «іслам»?
3. Що вважається початком нової ери в мусульманському літочисленні?
4. Який халіф здійснив найзначніші завоювання?
5. Що араби називали «Магрибом»?
6. На основі чого здійснювалося судочинство в Арабському халіфаті?
7. Чим уславився вчений Ібн Сіна, відомий у Європі як Авіценна?
8. Який відомий і популярний нині музичний інструмент винайшли араби?
9. Чим уславився Фірдоусі?

VII. ПІДСУМКИ УРОКУ

Завершуючи розгляд матеріалу уроку, вчитель може запропонувати учням ознайомитися з хасидами (висловлюваннями й настановами) пророка Мухаммеда й поміркувати над тим, які загальнолюдські ідеали вони містять.

1. Той, кого молитва не стримує від поганих справ, далеко відійшов від Бога.
2. Задоволення від невеликого — невичерпне багатство.
3. Рай — під стопами матерів.
4. Сором — од віри.
5. Сухість очей — ознака жорстокого серця.
6. Аби стати брехуном, достатньо повторювати все те, що почув.
7. Аби стати невігласом, достатньо казати все, що знаєш.
8. Добре спитати — половина знання.
9. Шукай знання навіть у Корані: прагнення до знань — обов'язок кожного мусульманина і мусульманки.
10. Чорнильниця вченого дорожча Богу за кров воїна.
11. Роздуми однієї години кращі за 70 років молитви.
12. Учитель і учень — друзі в добрій справі.

VIII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте § 3 підручника.
2. Порівняйте іслам і християнство. Визначте спільні та відмінні риси.
3. За матеріалом історії шостого класу визначте вплив імперії Стародавнього світу на тогочасну історію.

УРОК № 6

Тема. **Практичне заняття «Вплив перших середньовічних імперій на європейську історію».**

Мета: з'ясувати прояви впливу перших середньовічних імперій на європейську історію; закріпити теоретичні знання учнів, здобуті впродовж вивчення теми; розвивати аналітичні здібності учнів; виховний аспект уроку реалізується на підставі осмислення семикласниками процесів формування європейської історії в епоху Середньовіччя; спонукати учнів до подальшого поглиблення своїх знань.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, матеріали, підготовлені до практичного заняття.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Проведення практичного заняття
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему практичного заняття, інформує про заплановані форми роботи.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

I ВАРІАНТ

Дидактична гра «Чи знаєте ви...»

Правила гри. Учні дають короткі відповіді на 6—12 запитань (за лежно від обсягу матеріалу), які диктує вчитель. Гру можна проводити з окремими учнями, групою учнів або з усім класом. В усній формі вона виконуватиме роль своєрідної інтелектуальної гімнастики, а в письмовій (учні відповідають на аркушах, які перевіряються за зразком) — дозволить швидко перевірити знання всього класу.

1. Ким була більшість населення Аравійського півострова за способом життя?
2. Назвіть п'ять основних положень, яких повинен дотримуватися мусульманин.
3. Які території завоювали араби за перших халіфів?
4. Яке місто стало столицею Арабського халіфату за Аббасидів?
5. Які три основні види податків існували в Арабському халіфаті?
6. У розвиток яких наук араби зробили найвагоміший внесок?

II ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Охарактеризуйте природні умови й населення Аравійського півострова.
2. Визначте причини появи ісламу та його основні положення.
3. Охарактеризуйте завоювання арабів за перших халіфів.
4. Чим уславилися Омейяди та Аббасиди?
5. Якими були особливості суспільного ладу Арабського халіфату?
6. Охарактеризуйте здобутки й досягнення арабської культури.
7. Порівняйте іслам і християнство. Що в цих двох віровченнях спільного, а що відмінного?

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Що таке імперія?
2. Які імперії Стародавнього світу вам відомі?
3. Яким був вплив імперій Стародавнього світу на тогочасну історію?

IV. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Робота в групах

Учитель об'єднує учнів у три групи, кожна з яких працює над завданням із подальшим представленням результатів своєї роботи класу.

Завдання першої групи

1. Розгляньте карту «Імперія Карла Великого» й визначте:
1) які регіони були охоплені її впливом;

- 2) які регіони були перетином її інтересів (впливу) з іншими імперіями.
2. Як впливало існування імперій на розвиток релігій? Яку роль відігравав релігійний чинник у їх конфліктах з іншими імперіями?

Завдання другої групи

1. Розгляньте карту «Візантійська імперія» й визначте:
  - 1) які регіони були охоплені її впливом;
  - 2) які регіони були перетином її інтересів (впливу) з іншими імперіями.
2. Які культурні досягнення можна вважати символами Візантійської імперії, імперії Карла Великого й Арабського халіфату?

Завдання третьої групи

1. Розгляньте карту «Виникнення ісламу. Арабський халіфат» й визначте:
  - а) які регіони були охоплені його впливом;
  - б) які регіони були перетином його інтересів (впливу) з іншими імперіями.
2. Як вплинули три великі імперії Середньовіччя на розвиток:
  - а) державотворення;
  - б) суспільних відносин?

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Метод «Мозковий штурм»

Учитель пропонує учням колективно сформулювати й записати у вигляді плану основні прояви впливу перших середньовічних імперій на європейську історію.

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі висловити свою думку щодо того, чого вони навчилися і про що дізналися на уроці.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуйтеся до уроку узагальнення й тематичного контролю за розділом «Перші середньовічні держави».

УРОК № 7

Тема. **Узагальнення і тематичний контроль за розділом «Перші середньовічні держави».**

Мета: здійснити узагальнення й тематичний контроль умінь і навичок, набутих учнями впродовж вивчення розділу; удосконалювати наявні вміння й навички; виховувати шанобливе ставлення до минулого людства.

Тип уроку: узагальнення і оцінювання знань.

Обладнання: підручник, атлас, завдання для перевірки навчальних досягнень учнів.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Узагальнення й оцінювання знань
- III. Підсумки уроку
- IV. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему й основні завдання уроку, інформує про заплановані форми роботи.

II. УЗАГАЛЬНЕННЯ Й ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ

Поясніть значення термінів і понять

Середні віки, Велике переселення народів, варварське королівство, король, граф, «Салічна правда», майордом, бенефіцій, «Каролінгське відродження», Верденський договір, внутрішня колонізація, василевс, синкліт, «Звід громадянського права», грецький вогонь, іконоборство, іслам, мусульманин, хіджра, Омейяди та Аббасиди, халіф, емір, східна деспотія.

Дидактична гра «Віднови втрачене»

Правила гри. Учитель пропонує учням заповнити пропуски в реченнях. Гру можна проводити з усім класом або з окремими учнями, в усній або письмовій формі.

I ВАРІАНТ

1. Середньовіччя в історії Європи — це період, що тривав від середини ... ст. до кінця XV ст. (*V ст.*)

2. На кордонах Римської імперії напередодні Великого переселення народів жили три великі групи варварських племен: германці, ... і слов'яни. (*Кельти*)
3. 481 р. всіх франків об'єднав вождь на ім'я ... з роду Меровея. (*Хлодвіг*)
4. Після переселення Мухаммеда в Ясриб місто стало називатися «Містом пророка» або просто «Містом», арабською мовою ... (*Медина*)
5. Собор Святої Софії в Константинополі було збудовано за правління візантійського імператора ... (*Юстиніана I*)
6. Рух іконоборців у Візантії розпочався за правління імператора ... (*Лева III Ісавра*)
7. Карл Мартелл очолював франкське військо, яке 732 р. у битві під містом ... розгромило арабську кінноту. (*Пуатьє*)
8. 25 грудня ... р. в соборі Св. Петра в Римі Папа Лев III проголосив Карла Великого імператором. (*800 р.*)

II ВАРІАНТ

1. Початком Середньовіччя вважається ... р., коли припинила існування Західна Римська імперія. (*476 р.*)
2. Від переселення Мухаммеда в Ясриб, що відбулося в ... р., ведеться мусульманське літочислення. (*622 р.*)
3. Після смерті Мухаммеда першим халіфом було обрано ... . (*Абу Бакра*)
4. Імператора у Візантії грецькою мовою називали .... (*Василевсом*)
5. Нову королівську династію Каролінгів започаткував .... (*Піпін Короткий*)
6. За Верденським договором територію, яку називають західно-франкським королівством, отримав у володіння .... (*Карл Лисий*)
7. Найбільшими небезпеками для середньовічної європейської людини були голод, ... та хвороби. (*Війни*)
8. Внаслідок внутрішньої колонізації «Європа лісів» поступово перетворилася на «Європу ...». (*Поліє*)

Складіть історичні портрети одного з діячів Середньовіччя

План

1. Походження, факти біографії.
2. Діяльність.
3. Особисті якості та риси характеру.
4. Ваше ставлення до діяча.

Перелік імен: Хлодвіг, Карл Мартелл, Карл Великий, Юстиніан I Великий, Лев III Ісавр, Олексій I Комнін, Мухаммед.

Робота з картою

1. Покажіть території Варварських королівств у VI ст.
2. Які території було приєднано до Франкського королівства за правління Хлодвіга?
3. Яке місто було столицею імперії Карла Великого?
4. Які території завоював Карл Великий?
5. Назвіть території, на які поширювалася влада візантійського імператора Юстиніана I Великого на кінець його правління.
6. Порівняйте територію Візантійської імперії у першій та другій половині XI ст. Назвіть території, втрачені візантійцями.
7. Які держави були створені хрестоносцями на території Візантії після Четвертого хрестового походу?
8. Які грецькі держави утворилися після катастрофи 1204 р.?
9. Які території увійшли до Арабського халіфату внаслідок завоювань перших халіфів?
10. Які території були завойовані за правління халіфів династії Омейядів?
11. Назвіть найбільші центри мусульманської культури.

Запитання і завдання

1. Визначте причини, зміст і наслідки Великого переселення народів.
2. Наведіть приклади:
  - 1) досягнень франкської, візантійської та арабської культур;
  - 2) взаємовпливу імперій і культур;
  - 3) взаємодії людини і природи в Середні віки.
3. Охарактеризуйте значення ісламу для арабської й світової культури та історії.
4. Висловіть свою думку щодо внеску Франкської та Візантійської імперій, Арабського халіфату у світову духовну спадщину.

III. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

Під час вивчення цього розділу ви познайомилися з новим навчальним предметом. Упродовж наступних уроків на вас чекає чимало цікавих відомостей про життя людства в період Середньовіччя.

IV. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторіть матеріал про варварське й римське суспільство на час завершення періоду історії Стародавнього світу.

Розділ II. Середньовічний світ Західної Європи

УРОК № 8

Тема. **Людина в Середньовіччі.**

Мета: розповісти про те, як склалися відносини між людиною і природою у Середні віки в Європі; пояснити особливості народонаселення Середньовічної Європи; охарактеризувати розгортання внутрішньої колонізації в Середньовічній Європі; пояснити зміст термінів і понять «міграція», «колонізація», «внутрішня та зовнішня колонізація»; розвивати вміння поєднувати інформацію з розповіді вчителя та підручника для здобуття нових знань; виховувати інтерес до історичного минулого людства.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Економічний розвиток Європи у Середньовіччі».

Основні терміни і поняття: міграції, колонізація, внутрішня та зовнішня колонізація.

Основні дати і події: XI—XIII ст.— активний період внутрішньої європейської колонізації; 1316 р.— великий голод у Європі, припинення процесу колонізації.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Перевірка домашнього завдання
- III. Актуалізація опорних знань
- IV. Вивчення нового матеріалу
  1. Взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі.
  2. Населення. Міграції. Небезпеки середньовічної людини.
  3. Внутрішня колонізація. Криза XIV—XV ст.
- V. Закріплення нових знань
- VI. Підсумки уроку
- VII. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему й основні завдання уроку.

II. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ

Дидактична гра «По одному реченню»

Правила гри. Учням необхідно, відповідаючи одним реченням, розкрити зміст запропонованого вчителем питання. У грі беруть участь

декілька пар учнів, які виступають по черзі. Переможцем стає та пара, розповідь якої є найбільш змістовною. Гра сприяє активізації процесу перевірки домашнього завдання.

III. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Якою була взаємодія людини і природи у Стародавньому світі?
2. Що таке колонізація?
3. Назвіть приклади і прояви колонізації з історії Стародавнього світу.
4. Якими були головні небезпеки для людини Стародавнього світу?

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

---

1. Взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі

Учитель інформує учнів про початок вивчення нового розділу — «Середньовічний світ Західної Європи», повідомляє про кількість годин, відведених на його вивчення, форми й терміни проведення практичних занять, уроку узагальнення й тематичного контролю. Після цього знайомить із темою уроку та його основними завданнями.

Випереджальне завдання

Визначте, що змінилося для людини-європейця у Середньовіччі порівняно з попереднім періодом.

Розповідь учителя

У Ранньому Середньовіччі (V—X ст.) більшу частину Європи вкривали ліси. Ліс у ті часи був основним джерелом життя і доходів. Там випасали худобу, відгодували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гарантований запас м'ясної їжі. У лісі заготовляли дрова для опалення й виготовляли деревне вугілля — важливий компонент для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс забезпечував і будівельними матеріалами.

У лісі збирали смолисті речовини для виготовлення смолоскипів. Тут також заготовляли кору дуба, без якої неможливо було б вичиняти шкури тварин. Попіл спалених кущів підліску використовували для відбілювання або фарбування тканин. Крім того, у лісі й на галявинах збирали лікарські рослини — єдині лікувальні засоби в той час. Ліс був також місцем полювання.

Водночас ліс для середньовічної людини являв собою небезпеку. Він був горизонтом, кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники і завойовники. Недивно, що

в казках і легендах тих часів ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами.

Серед лісів розташувалися невеликі поселення, до яких прилягали клаптки землі. На них вирощували городину, бобові та зернові культури.

Робота з документом

ІЗ КАПИТУЛЯРІЯ ВІЛІСА (ПОЧАТОК ІХ СТ.)

Нехай належно слідкують за нашими лісами і гаями; і там, де є місце для розчистки, хай наші економи це зроблять, і хай вони стежать за тим, щоб поля не захоплювали ліси; і повинні бути такі ліси, де не можна багато рубати дерев або завдавати їм іншої шкоди, і хай вони слідкують за дичиною в лісі; і хай також візьмуться за яструбів і шулік для нашого полювання; і хай збирають оплату, яка нам належить за це. І хай економи, якщо вони пасуть свиней у лісі, хай управителі чи їхні люди, хай вони перші заплатять десятину так, аби дати приклад іншим, щоб потім й інші також заплатили.

Запитання до документа

- 1) Які настанови дає сеньйор своїм управителям?
- 2) Як сеньйор ставиться до лісу?
- 3) Чим можна пояснити таке його ставлення?

———— 2. Населення. Міграції. Небезпеки середньовічної людини —————

Розповідь учителя

У Середні віки Європу населяли романізовані народи колишньої Римської імперії: греки, кельти, германці, слов'яни, фракійці, балти, угро-фіни. Учені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість населення у Європі значно скоротилася.

Найбільшими небезпеками Середніх віків були голод, хвороби (епідемії) та війни. Постійна загроза голоду — характерна риса середньовічного суспільства. Недостатній рівень розвитку техніки призводив до низьких врожаїв. Становище залежних селян було дуже тяжким. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Ті, хто не гинув від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, відсутність уявлень про гігієну, відсутність елементарної медичної допомоги робили середньовічну людину надзвичайно вразливою до різних захворювань — туберкульозу, малярії, прокази, холери, дизентерії, тифу.

Безпорадні та зневірені люди вбачали в них Божу кару і зверталися по допомогу до святих. Уважалося, що паломництво і дотик до їхніх мощей лікує хвороби.

Не менш катастрофічні наслідки мали війни. Вони знищували й без того мізерні запаси продовольства, доводили до жебрацтва людей, послаблюючи їхню здатність протистояти хворобам й епідеміям.

Усі небезпеки середньовічної людини призводили до того, що середня тривалість життя становила 22—32 роки.

Середньовічне суспільство постійно перебувало в русі. Що ж змушувало цих людей вирушати у довгий і небезпечний шлях? Існувало кілька причин.

Середньовічне суспільство було досить бідним. Як правило, усе майно звичайного європейця вміщувалося в невелику торбинку, і тому в пошуках кращої долі людина готова була йти в далекі країни. До того ж уся земля належала сеньйорам, а селянин лише працював на ній.

Інша верства населення — рицарі, щоб отримати землю, також готові були вирушати в будь-який похід. У далеку дорогу людей штовхало християнство — вони йшли до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. До того ж люди рятувалися втечею від епідемій хвороб, голоду, війн й інших негараздів.

Лише з початком XIV ст. європейці поступово стають «домувальниками».

Робота з термінами і поняттями

Міграції — переселення народів з місць постійного проживання на нові землі.

3. Внутрішня колонізація. Криза XIV—XV ст.

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал параграфа і дайте відповіді на запитання.

- 1) Що таке внутрішня і зовнішня колонізація?
- 2) Коли відбувався період активної колонізації у Середньовічній Європі?
- 3) Які позитивні наслідки мала внутрішня колонізація?
- 4) Якими були наслідки голоду 1316 р. для Європи?

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

Наприкінці XI ст. населення Середньовічної Європи стало відчувати, що йому вже «тісно» у цій частині світу. Це примушувало європейців розпочати освоєння нових земель — **колонізацію**. Часом активної європейської колонізації став період XI—XIII століть.

Насправді вільних земель у Європі на той час вистачало, однак потрібно було багато працювати для того, щоб вони давали врожаї та годували людей. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори підтримували зусилля селян, адже розуміли: освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування. Заохочуючи селян до обробітку цілинних земель, феодали звільняли їх на певний час від сплати податків.

У більшості районів Європи стали застосовувати трипільля.

У цей час також почали використовувати органічні добрива. Запроваджені зміни дали можливість дещо збільшити врожайність.

Робота з термінами і поняттями

Зовнішня колонізація — захоплення нових земель силою зброї за межами поширеної в Західній Європі християнської цивілізації.

Внутрішня колонізація — освоєння селянами вільних земель у Європі.

Цікаво знати

Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осени засівалася озимими культурами. Друга — навесні яровими. Третя — відпочивала, тобто перебувала під паром. Наступного року перше поле залишали під паром, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того, селяни застосовували сівозміну — на одному полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру.

Внутрішня колонізація мала позитивні наслідки. Так, кількість населення Європи подвоїлася. Вдалося подолати постійну загрозу голоду. Змінився раціон харчування: тепер вживали зернові та городні культури. Завдяки наполегливій людській праці за кілька століть «Європа лісів» поступово перетворилася на «Європу полів». На початку XIV ст. процес розвитку Європи уповільнився, а з 1316 р., коли стався великий голод, взагалі припинився. Економіку Європи охопила глибока криза, яку вдалося подолати лише через сто років.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I ВАРІАНТ

Випереджальне завдання

Перевірка результатів виконання учнями випереджального завдання, отриманого на початку уроку.

II ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Що являла собою більша частина поверхні Європи у Ранньому Середньовіччі?
2. Як вплинув розпад Римської імперії на кількість населення у Європі?

3. Назвіть три найбільші небезпеки для середньовічної людини.
4. Якою була середня тривалість життя європейця у Середні віки?
5. Що таке міграція?
6. Що таке колонізація?

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

I ВАРІАНТ

Учитель підбиває підсумки уроку, акцентуючи увагу учнів на його головній меті.

II ВАРІАНТ

Дидактична гра «Асоціації»

За наявності часу підбити підсумки уроку допоможе **дидактична гра «Асоціації»**, завдяки якій учитель складе уявлення про те, що учні вивчили на уроці.

Правила гри. Учитель називає терміни, поняття, імена тощо. Учні повинні вказати, із чим вони їх асоціюють. Якщо є потреба, учитель може запропонувати учневі пояснити, чому виникла саме така асоціація. Під час гри вчитель корегує помічені недоліки в засвоєнні матеріалу.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

---

1. Опрацюйте § 4 підручника.
2. Підготуйте есе (твір-роздум) за темою «Наслідки впливу людини на природу в Середньовіччі та сьогодні».

УРОК № 9

Тема. **Середньовічне європейське суспільство.**

Мета: скласти уявлення учнів про структуру середньовічного європейського суспільства, показати його складові; охарактеризувати три стани середньовічного суспільства; формувати в учнів уміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал; пояснити зміст термінів і понять «васал», «сеньйор», «феодальна драбина», «ієрархія», «феод», «феодал», «феодалізм», «стани», «єпископ», «монах», «хрестові походи», «хрестоносці», «васалітет», «замок», «донжон», «девіз», «повинності», «оброк», «панщина», «віллан», «сеньйорія», «грумада»; сприяти вихованню учнів в дусі толерантного ставлення до людей рідного походження.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, карти «Європа X—XIII ст.», ілюстрація (схема замку).

Основні терміни і поняття: васал, сеньйор, феодальна драбина, ієрархія, феод, феодал, феодалізм, стани, єпископ, монах, хрестові походи, хрестоносці, васалітет, замок, донжон, девіз, повинності, оброк, панщина, віллан, сеньйорія, громада.

Основні дати і події: 847 р.— західнофранкський король Карл Лисий зобов'язав кожну вільну людину обрати собі сеньйора.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Вивчення нового матеріалу
  1. Феодалізм. Три стани середньовічного суспільства у Європі.
  2. Духівництво.
  3. Феодали. Замки.
  4. Селяни і сеньйорія. Господарство селянина.
  5. Селянська община. Шлюб і сім'я селянина. Світ селянина.
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

I ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Яким було суспільство варварів на кінець історії Стародавнього світу?
2. Яким було римське суспільство на кінець історії Стародавнього світу?

II ВАРІАНТ

Бесіда за запитаннями

1. Якою була взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі?
2. Охарактеризуйте життя населення Середньовічної Європи.
3. Що таке внутрішня колонізація? Яким був її вплив на Європу?

III ВАРІАНТ

Обговорення підготовлених учнями до уроку есе «Наслідки впливу людини на природу у Середньовіччі та сьогодні».

III. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Випереджальне завдання

Після розгляду нового матеріалу: висловіть свою думку щодо того, чи можна вважати соціальний устрій у середньовічній Західній Європі справедливим. Чому?

1. Феодалізм. Три стани середньовічного суспільства у Європі

Розповідь учителя

Наприкінці VII — на початку VIII ст. завершилося об'єднання багатих і знатних людей варварського і римського суспільств. Вони перетворилися на могутній прошарок землевласників, серед яких було чимало представників верхівки церкви, а також багатих членів германських родів. Саме ці великі землевласники і стали основою для формування панівного прошарку суспільства, на який спиралася королівська влада.

Найбільш яскраво це проявилось на землях колишньої імперії Карла Великого у **Західному Франкському королівстві** (майбутній Франції, як її почали називати з X—XI ст.).

Столицею нової держави стало місто Париж, розташоване на річці Сена. Влада останніх Каролінгів утрималася тут найдовше — до кінця X ст. Проте вона поступово слабшала, і королі втрачали контроль над своїми володіннями. Прискорила цей процес зовнішня небезпека. Від кінця VIII ст. на країни Європи стали нападати нормани, які на кораблях перетинали море і грабували прибережні країни, наганяючи жах на місцевих жителів. До цього додалися спустошливі набіги арабів та угорців.

Представники місцевої влади зобов'язували великих землевласників протистояти цим нападам. Водночас дрібні землевласники самі стали шукати порятунку від набігів і переходити під захист сильних покровителів. Таких людей називали **васалами**. За надання захисту вони присягали на вірність своєму покровителю — **сеньйору** (від латин. *senior* — старший) і зобов'язувалися служити йому, прибуваючи озброєними в будь-який час.

Щоб мати у своєму розпорядженні загін важкоозброєних вершників (рицарів), землевласник міг частину своєї землі роздати воїнам за службу, які, у свою чергу, якщо дозволяв розмір володіння, могли передати його за службу своїм васалам. Таким чином склалися відносини між сеньйорами і васалами. Історики називають такий порядок **«феодалною драбиною»**, або «феодалною ієрархією».

☑ **Робота з термінами і поняттями**

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.

Коли напади норманів почастішали, Карл II Лисий у 847 р. зобов'язав «кожну вільну людину обрати собі сеньйора». Права сеньйора над своїми васалами прирівнювалися до влади короля над своїми підданими. А ще через 30 років було визнано спадковість бенефіціїв і графських титулів. Тепер бенефіції перетворилися на спадкові володіння — **феоди**. Слово «феод», від якого походять слова «феодал», «феодалізм», означає **земельне володіння**, надане (подароване) господарем, сеньйором, своєму васалові (підвладній людині), який за це мав служити господареві. Володіння феодом, подібно до бенефіція, вимагало служби, переважно військової. Володарів феодів стали називати **феодалами**.

Кожен феодал мав велику владу, останні ж Каролінги були безсилями: вони не мали ані авторитету серед феодалів, ані війська для боротьби проти зовнішніх ворогів. Почали утворюватися графства, що нагадували маленькі королівства. Настав час феодальної роздробленості. Король уже був лише «першим серед рівних». Поступово такий лад поширився на всі країни Західної, Центральної і частини Східної Європи.

Протягом X—XIII ст. у Західній Європі остаточно сформувалися основні стани середньовічного суспільства. Кожна з цих соціальних груп мала свої права, обов'язки, погляди, спосіб життя.

Найбільшого поширення набула теорія про поділ суспільства на три стани: «тих, хто молиться» (священники і монахи), «тих, хто воює» (рицарі) і «тих, хто працює» (селяни, ремісники та ін.). Соціальний статус успадковувався від батька до сина.

Кожен стан мав свої обов'язки і був необхідним для інших. Вони не могли існувати один без одного. Так, духівництво піклувалося про душі, рицарі захищали країну, а селяни всіх годували. Існуюча система поділу суспільства і відносини між станами не витримали випробування часом.

Насправді кожна з трьох верств суспільства поділялася на більш дрібні групи, які також мали свої права, привілеї та обов'язки. Із появою міст та зростанням їхньої ролі в житті Середньовічної Європи система відносин між соціальними групами ще більше ускладнилася. Значною мірою на поділ суспільства на соціальні верстви почали впливати земельні володіння і гроші. Усі, хто мав багатства і статус у суспільстві, стали належати до аристократії. Так з'являється сільська і міська аристократія.

☑ **Робота з термінами і поняттями**

Феод — спадкове земельне володіння, яке сеньйор дарував васалові як плату за службу.

Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.

Робота з документом

ЕПИСКОП АДАЛЬБЕРТ ЛАНСЬКИЙ ПРО ТРИ СТАНИ (XI СТ.)

Перший стан — воїни, захисники церкви і народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина... Так, дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, інші воюють, ще якісь працюють. Три... частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так, цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

Запитання до документа

- 1) Чим єпископ Адалберт пояснював такий поділ суспільства?
- 2) Що було покладено в основу цього поділу?
- 3) Що, на думку єпископа, забезпечувало єдність суспільства?
- 4) Чим така структура суспільства відрізняється від римської чи германської?

---

2. Духівництво

Робота з термінами і поняттями

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Монах — член релігійної громади, який дав обітницю вести аскетичне життя.

Розповідь учителя

На першому місці серед трьох станів суспільства стояли ченці та священики. Їхнім головним завданням було піклуватися про спасіння християнських душ. Це заняття в уявленні людей того часу було важливішим за будь-які земні справи.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося бідним, люди часто голодували. Проте, не рахуючись із витратами, силою і часом, європейці будували величезні собори і численні церкви, віддавали духівництву **десятину** — десяту частину врожаю та інших прибутків. Бажаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували церкві своє майно і земельні володіння. Перший стан був єдиним, який поповнювався вихідцями з різних станів суспільства. Майже всі відомі вчені й мислителі, як і значна частина поетів, художників, музикантів, належали до духівництва.

У містах і країнах, відлучених від церкви, зачинялися храми, захищалися церкви, здійснювали християнські обряди — хрещення, вінчання, похорон тощо. До таких країн церква згодом почала організовувати збройні експедиції — хрестові походи.

Цікаво знати

Для боротьби проти своїх ворогів церква використовувала **відлучення** та **інтердикт**. Для середньовічної людини відлучення від церкви було страшною карою. Фактично це означало втрату всіх прав члена суспільства. Людина не мала можливості брати участь у християнських обрядах, обіймати будь-які посади, ніхто не мав права їй допомагати, її могли навіть убити. Якщо церква вважала, що в непокорі винні не тільки окремі люди, вона могла відлучити цілі села, міста або навіть країни. Таке відлучення називалося інтердиктом.

Робота з термінами і поняттями

Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.

Хрестоносці — учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста як знак своїх добрих намірів.

Церква була величезною політичною, економічною і духовною силою. Спираючись на це, римські папи в X—XIII ст. розпочали боротьбу за об'єднання всього християнського світу під своїм верховенством. Поступово церква стала найбільшим землевласником у Європі, а життя верхівки церкви нічим не відрізнялося від життя світських феодалів. Духівництво вже не обмежувалося у своїй діяльності лише церковною службою та молитвами. Його представники здійснювали правосуддя, брали участь в управлінні державою, виконували феодалні функції, навчали в школах та університетах, фінансували королівські заходи тощо. Для багатьох молитва стала лише другорядним заняттям.

---

3. Феодали. Замки

Колективна робота учнів з підручником

Опрацюйте відповідний матеріал підручника, розгляньте схему замку і виконайте завдання.

- 1) Визначте особливості становища феодалів як панівної верстви західноєвропейського середньовічного суспільства.
- 2) За ілюстрацією опишіть особливості облаштування замку середньовічного феодала.

(Результати роботи учнів учитель систематизує й уточнює за допомогою наведеного матеріалу.)

Додаткова інформація

Усіх великих землевласників, які жили завдяки праці залежних селян, називали **феодалами**. Вони становили 2—5% населення, посідаючи панівне становище в суспільстві. Між феодалами склалася система відносин, яка отримала назву **васалітет**. Між сеньйором і васалом існувала своєрідна усна угода: васал зобов'язувався віддано служити господарю, а той, у свою чергу, обіцяв васалові підтримку і захист. Цей договір укладався при свідках і вважався непорушним.

Як уже зазначалося, система васалітету (залежності) нагадувала драбину чи піраміду, вершиною якої був король. Прямими васалами короля найчастіше були герцоги, васалами герцогів — маркізи, васалами маркізів — графи, далі барони і рицарі. У походах рицарів зазвичай супроводжували зброєносці-юнаки з рицарських сімей, які ще не здобули цього звання. Хоча вважалося, що король є сеньйором для всіх, проте у Франції існувало правило: «Васал мого васала — не мій васал». Тобто король не повинен був втручатися у відносини між герцогами і маркізами та іншими.

Робота з джерелом

(Учитель демонструє ілюстрацію із зображенням замку Беаумаріс.)

Замок Беаумаріс, біля Англессі, у Великій Британії, височів недалеко від моря, що дозволяло заповнювати захисний рів морською водою. Другий ряд стін захищав, коли ворогу вже вдалося подолати перше укріплення.

Розгляньте ілюстрацію і опишіть особливості замку Беаумаріс.

Робота з термінами і поняттями

Васалітет — система взаємин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

У IX—XI ст. напади арабів, угорців, норманів привели до появи в Європі нового виду оборонних споруд — **замків**. Замок був одночасно і фортецею, і помешканням феодала.

Замки будувалися переважно на пагорбі, який височів над місцевістю. Оточений ровом із водою, високими стінами і вежами, замок був досить надійним сховищем. Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — **донжон**. Вона була призначена як для повсякденного життя феодала, так і для оборони. Її підвали пристосовували для зберігання припасів. Також там часто викопували криницю або влаштовували в'язниці. На верхніх поверхах розміщувалися зали, де мешкав феодал зі своєю родиною та слугами. Важливим елементом вежі був потаємний

хід, що дозволяв господареві в разі необхідності втекти в безпечне місце. Сама вежа могла оборонятися самостійно навіть тоді, коли інші укріплення замку захоплював ворог.

Разом із замками у Європі з'явилися і важкоозброєні професійні воїни — **рицарі**. Рицар був не просто вершником, а самостійною бойовою одиницею. Спершу він був одягнений у кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її змінили ковані лати, що захищали рицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зображено **герб** — розпізнавальний знак його роду і **девіз** — стислий вислів, що пояснював зміст герба. Озброєння рицаря складалося з довгого важкого списа і меча (рідше бойової сокири або палиці). Бойовий кінь вершника теж споряджався обладунками. Отже, рицар на коні ставав своерідною рухомою фортецею.

Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час рицарських турнірів — військових змагань у силі та вправності. Їх влаштовували королі або знатні феодалі. На турніри з'їжджалися як ті, хто бажав узяти в них участь, так і ті, хто хотів побачити видовище.

Щоб стати рицарем, потрібно було пройти спеціальну процедуру посвячення. Посвячений у рицарі складав присягу на вірність, зобов'язувався захищати вдів, сиріт і тих, хто служить Богові.

Робота з документом

РЕЛІГІЙНИЙ ОБРЯД ПОСВЯЧЕННЯ В РИЦАРІ (ХІ СТ.)

Спершу єпископ благословляє прапор [рицаря]. Молитва: «Боже вічний і всемогутній... Освяти небесним благословенням цей прапор, готовий до бою, щоб він був сильним у боротьбі проти невірних та бунтівних народів, і щоб за твого заступництва він наводив жах на ворогів люду християнського...»

З'єднані рицарем спис і прапор єпископ освячує святою водою. Далі він благословляє меч: «Дозволь благословити цей меч на поясі раба твого, щоб він міг охороняти і захищати церкву, удів, сиріт і всіх тих, хто служить Богові, проти жорстокості ворога, і щоб він наводив жах на всіх тих, хто виступив проти нього...»

Запитання до документа

- 1) Хто оголошувався головним ворогом рицаря і церкви?
- 2) Із якою метою церква проводила обряд посвячення в рицарі?

4. Селяни і сеньйорія. Господарство селянина

Розповідь учителя

Селянство було найчисленнішою верствою середньовічного суспільства. Селяни перебували за межами «феодалної драбини», вони були не васалами, а підданими.

Життя в Середньовічній Європі було сповнене небезпеки, і селянинові доводилося шукати захисту в могутнього сеньйора. В обмін сеньйор присвоював право на землю селянина і примушував його відбувати повинності: відробляти панщину чи сплачувати оброк. **Панщиною** називалися всі дармові роботи селян у господарстві сеньйора.

Селяни обробляли панські поля, будували і лагодили його будинок, комори і мости, чистили ставки, ловили рибу тощо. **Оброк** — частина продуктів селянського господарства (зерно, худоба, птиця тощо), яку селянин був зобов'язаний сплачувати своєму сеньйору. Оброк міг бути і в грошовій формі. Крім того, сеньйор судив селянина своїм судом. Селянин не мав права переселятися до іншої місцевості без дозволу тощо.

Якщо селянин справно виконував повинності, сеньйор не міг відмовити йому в користуванні земельною ділянкою, на якій працювали його пращури. Деяко більше прав мали особисто вільні селяни — **віллани** (від латин. *villa* — вілла, маєток). Вони, як правило, сплачували лише оброк. Такий селянин навіть міг продати свій земельний наділ, але новий господар однаково сплачував сеньйору оброк. Усі права, що мав сеньйор щодо селян, складають загальне поняття **сеньйорія**. **Сеньйорія** — це і земля, яку селяни отримували у володіння від сеньйора, і самі залежні селяни, і влада сеньйора над ними, і повинності селянина на користь сеньйора. Сеньйорія є важливою ознакою середньовічного європейського суспільства.

Робота з термінами і поняттями

Повинності — обов'язкові примусові роботи селян на свого феодала — оброк, панщина тощо.

Оброк — плата залежних селян феодалам; була продуктовою або грошовою.

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі феодала.

Робота з документом

**ІЗ «ПОЕМИ ПРО ВЕРСОНСЬКИХ ВІЛЛАНІВ»
ЕСТУЛЕ ГОЗА (XII СТ.)**

Перша праця в році — до Іванового дня (24 липня). Віллани (*вільні селяни*. — **Авт.**) повинні косити луки, згрібати і збирати сіно в копиці і складати їх у стіг..., а потім везти на барський двір, коли скажуть...

Однак настає серпень, і з ним нова робота... Вони пов'язані панщиною, і про неї не слід забувати. Віллани повинні жати хліб, збирати і зв'язувати його в снопи, складати скиртами посеред поля і відвозити негайно до амбару. Цю службу вони несуть із дитинства, як несли її предки. Так працюють вони на сеньйора...

Потім вони знову повинні відробити панщину. Коли вони розорали землю, то йдуть за зерном до амбару, сіють і боронують...

До Різдва потрібно здати курей...
На Великдень знову панщина...
Після цього потрібно їхати в кузню підкувати коней...
Запитання до документа

- 1) Про що розповідається в цьому уривку?
- 2) Про які повинності селян згадується в документі?

Господарство селянина за своїм характером було натуральним, тобто все необхідне для життя вироблялося на місці: від продуктів харчування до ремісничих виробів. Тільки за деякими товарами, зокрема за сіллю чи залізом, доводилося вирушати до місць, де вони вироблялися, і там обмінювати їх на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю. Проте з часом усе змінювалося. У XV ст. відбувалося руйнування натурального і становлення товарного господарства, коли те, що було вироблено або вироцено, йшло переважно на продаж.

5. Селянська община. Шлюб і сім'я селянина. Світ селянина

Розповідь учителя

Жити поодинці в ті часи було складно, тому селяни в Середньовічній Європі об'єднувалися в общини. Так легше було вести господарство, обстоювати свої інтереси перед сеньйором, зберігати побутові й культурні традиції.

Община вирішувала спільні господарські справи. Щоб усі члени общини мали однакові умови для ведення господарства, ниву розбивали на ділянки з різною якістю ґрунту і кожному виділялися смужки землі на різних ділянках. Із цих смужок і складався наділ селянина. Періодично відбувався перерозподіл ділянок. Ліси, пасовища, сіножаті, річки, озера були в спільному користуванні всієї общини.

Община допомагала бідним, вдовам, сиротам, захищала тих, кого образили чужинці. Також община обирала свого старосту, будувала церкви, утримувала священників, доглядала за дорогами, мостами, порядком на своїх землях. Сільські свята в більшості випадків улаштовувалися за рахунок общини. У весіллях, похоронах брали участь усі члени общини.

Найстрашнішим покаранням було вигнання з общини. Таку людину позбавляли всіх прав і підтримки. В общину об'єднувалися мешканці одного або декількох сіл. Спочатку села були невеликими і склалися з 10—15 дворів. Кожне село мало своїх ремісників, насамперед ковалів і мірошників. Були свої майстри з гончарства, ткацтва тощо.

Робота з термінами і поняттями

Община — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове чи повне самоврядування.

Селянин рідко виїжджав за межі свого села. Тому його уявлення про світ часто поширювалися лише на відстань кількох днів переходу від рідної околиці.

Новини в селі обмежувалися місцевими подіями. Подекуди проїжджі купці, паломники, бурлаки розповідали про чудеса, які начебто бачили в інших краях. З усього села письменними, крім священика, були декілька людей. Особливої потреби в ній не відчувалося, до того ж Біблія була написана латиною, яку не розуміли. Усе життя селянина залежало від урожаю, приплоду худоби, а тому все оберталося навколо цього, навіть християнські свята. Нерозуміння багатьох природних явищ посилювало віру селянина в усіляких духів, добрих і злих. Іноді селяни вдавалися до магії сподіваючись, що це вбереже їх від посухи, неврожаю, хвороби тощо.

Не менше за злих відьом у Західній Європі боялися вовкулаків (у германських народів їх називали «вервольфами» — людиновками). Для захисту від нечисті селяни також користувалися чаклунствами й різними оберегами. Одним із найпоширеніших оберегів у Європі й досі залишається підкова, прикріплена над входом у будинок.

Усіляка нечисть часто згадується в казках — одному з найпоширеніших видів народної творчості (фольклорі). Крім казок, серед селян були поширені пісні (святкові, обрядові, трудові, героїчні), перекази, розповіді, приказки тощо. У розповідях про звірів простежуються риси людської поведінки.

Улюбленими героями селянських розповідей, казок були бідняки — справедливі та добрі; веселі дурні — Жак Простак, Телепень Ганс, Великий Дурень; благородні розбійники — Робін Гуд тощо.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

I ВАРІАНТ

Обговорення результатів виконання випереджального завдання, отриманого учнями перед початком розгляду нового матеріалу.

II ВАРІАНТ

Учитель перевіряє засвоєння учнями основних термінів і понять, розглянутих на уроці.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Заключне слово вчителя

У Середні віки в Західній Європі склалася своєрідна структура суспільства з «тих, що моляться», «тих, що воюють» і «тих, що працю-

ють». Кожен стан, у свою чергу, поділявся на групи, які відрізнялися правами, привілеїями й обов'язками.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

---

1. Опрацюйте § 4 підручника.
2. До практичного заняття підготуйте презентації (повідомлення) за однією із тем: «Рицарські традиції», «Рицарські турніри», «Замки», «Життя селян», «Протилежність світів селянина і сеньйора».

УРОК № 10

Тема. **Практичне заняття «Замок. Рицарські традиції. Життя селян».**

Мета: визначити особливості життя феодалів і селян як представників основних верств середньовічного європейського суспільства; закріпити теоретичні знання учнів, набуті впродовж вивчення навчального матеріалу; розвивати вміння працювати у малих учнівських групах; сприяти формуванню толерантного ставлення до думок інших і вміння шукати з ними порозуміння.

Тип уроку: застосування набутих знань.

Обладнання: підручник, атлас, матеріали, підготовлені до практичного заняття.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Проведення практичного заняття
- IV. Закріплення нових знань
- V. Підсумки уроку
- VI. Домашнє завдання

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель оголошує учням тему практичного заняття, інформує про заплановані форми роботи.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ

Бесіда за запитаннями

1. Які рицарські традиції вам відомі?
2. Що таке рицарський турнір?
3. Із якою метою феодалі будували замки у Середньовіччі?
4. Як жили селяни?

III. ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Робота в групах

Учитель об'єднує учнів у п'ять груп відповідно до тематики повідомлень, підготовлених ними до заняття (див. домашнє завдання уроку № ...). Учасники груп обговорюють свої повідомлення, порівнюють результати і формулюють висновки. Представник групи озвучує загальні висновки за розглянутим питанням.

Додаткова інформація

ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС

Героїчний епос (розповіді про героїв) присвячений вождям і королям Ранняго Середньовіччя, відомим битвам, казковим героям. Раніше ці перекази поширювалися з вуст у уста, а з X ст. їх стали записувати. Найвідомішими героями були рицарі Зигфрід, Роланд, Сід, король Артур, безстрашний Беовульф.

Про благородного Зигфріда, прекрасну Кримхільду, про германців і їхню боротьбу з гунами розповідає «Пісня про нібелунгів». Зигфрід володів казковими багатствами — золотим скарбом нібелунгів — підземних карликів. Він покохав Кримхільду і одружився з нею. Але його скарби не давали спокою королю, який наказує вбити Зигфріда. Віддана дружина прагне помститися. Вона запрошує короля і його свиту на банкет і тут вбиває його Зигфрідовим мечем, але і сама гине від руки одного з васалів короля.

Одним із улюблених героїв Середньовіччя був король Артур — хоробрий борець проти англо-саксонських завойовників Британії. Його образ змальований у десятках романів. Рицарі «круглого столу», чарівний меч Екскалібур, дружина Джинерва, чарівник Мерлін стали невід'ємними частинами образу.

Скандинавський герой конунг Беовульф усе життя боровся зі страшними чудовиськами. Він загинув, убивши останнього дракона.

Найбільш відомими поемами стали французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда».

«Пісня про Роланда» розповідає про часи Карла Великого, про боротьбу з арабами. Відважний воїн Роланд, прикриваючи відступ, ціною

свого життя врятував життя сеньйору. Благородний Роланд став взірцем вірності та честі для багатьох поколінь середньовічних рицарів.

«Пісня про мого Сіда» розповідає про події Реконквісти в Іспанії, де відважний рицар Сід знищує двох мусульманських правителів і велику кількість їхніх воїнів. Сід уславився сміливістю, великодушністю, любов'ю до батьківщини і відданістю королю.

РИЦАРСЬКА КУЛЬТУРА

Рицарство, подібно до інших верств феодального суспільства, створило власну культуру, яка остаточно сформувалась у XIII ст. Це була складна система ритуалів, звичаїв, манер, дворянської ввічливості (куртуазності), різноманітних світських, придворних, збройних (турніри) розваг. Крім того, вона залишила після себе рицарську поезію про любов, романи, які значною мірою доповнили героїчний епос.

У рицарських романах домінували дві основні теми: куртуазна любов і рицарська вірність. Ці теми є основними й у відомих віршованих романах Крет'єна де Труа, написаних у 1160—1190 рр. Перша тема ширше розкрита в «Ланселоті», друга — в «Персевалі». «Персеваль» започаткував цикл романів про пошуки «Святого Грааля» — чаші, якою користувався Христос на тайній вечері і в яку Йосип із Аримафеї зібрав кров із Христової рани, завданої римським воїном. Але найбільш відомим рицарським романом є розповідь про високу любов і трагічну смерть Трістана та Ізольди.

Трістан був відданим васалом короля Марка, відважним воїном, мисливцем, поетом, музикантом, добрим, щедрим рицарем, знав багато мов. Король Марк вирішив одружитися із заморської красунею Ізольдою і відрядив по неї свого вірного васала. На зворотному шляху Трістан та Ізольда випадково випили напій кохання і покохали одне одного. Король хотів їх стратити, але Трістан вирішив піти у вигнання, де пізніше був смертельно поранений. Останнім його бажанням було побачити Ізольду, тому він відправив за нею корабель. Сигналом того, що на кораблі буде Ізольда, мали стати білі вітрила. Проте коли корабель з Ізольдою повертався, змінити вітрила забули. Побачивши це, Трістан помер від горя, не дочекавшись зустрічі. Ізольда, зійшовши на берег, побачила тіло Трістана і також померла.

У рицарських романах відбилася споковічна мрія людини про високу і віддану любов, для якої немає перепон і відстані.

Важливою складовою рицарської культури була куртуазна (рицарська) поезія, притаманна лише періоду Середніх віків від XI до XIII ст. Свого найбільшого розквіту куртуазна поезія досягла у творчості трубадурів. Трубадурами називали світських поетів, які походили з різних прошарків суспільства, головною темою їхніх творів була куртуазна любов. Трубадури з'явилися на півдні Франції в Провансі, де вперше в Єв-

ропі сформувалася літературна мова. Поезія трубадурів обов'язково була пісенною. Її виконували під акомпанемент музичних інструментів самі трубадури або найняті мандрівні співці-жонглери. Нам відомі майже всі автори поезії трубадурів. Серед них були навіть жінки, зокрема **Елеонора Аквітанська**. Наприкінці XIII ст. з підкоренням Провансу французькими королями і за підтримки католицької церкви багата культура регіону була знищена.

Поряд із поезією трубадурів у німецьких землях розвивалася власна традиція любовної поезії — мінезанг, що в перекладі означає «любовна пісня». Мінезингери, спираючись на народні пісні, поряд з оспівуванням високої любові велику увагу приділяють опису природи, особливо навесні. Найвидатнішим мінезингером вважається **Вальтер фон дер Фогельвейде**.

Основою рицарської культури був кодекс рицарської поведінки, що ґрунтувався на честі. Згідно з цим неписаним зібранням моральних правил, рицар мав бути безмежно відданим Богові, вірно служити своєму сеньйору, як і прекрасній дамі, опікуватися слабшими, жінками, священиками і знедоленими, незмінно дотримувався всіх обов'язків і клятв.

Проте реальне життя відрізнялося від ідеалу. До неблагородних і простолюдинів рицарі ставилися зневажливо. Щоправда, своїх селян вони ображали менше, оскільки ті їх годували. В інших країнах і за межами Європи, особливо щодо нехристиян, рицарі чинили свавілля. Зустріч із рицарем на дорозі простій людині не віщувала нічого доброго.

Неоднозначним було ставлення до жінки. З одного боку, її ідеалізували як божественне ество, а з другого, — за «помилку» Єви до неї часто ставилися зневажливо. Хоча в Середні віки жінки часто були правителями або своєю поведінкою впливали на долю цілих королівств.

Запитання

1. Назвіть головних героїв середньовічного епосу.
2. Що таке героїчний епос? Назвіть головних героїв епічних творів.
3. Хто такі трубадури і мінезингери?
4. Яким темам була присвячена рицарська література?
5. Як пов'язані між собою героїчний епос і рицарські романи?

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАТЬ

Метод «Мозковий штурм»

Учитель пропонує учням колективно сформулювати і записати у дві колонки основні риси життя феодалів і селян Середньовічної Європи.

V. ПІДСУМКИ УРОКУ

Учитель пропонує учням по черзі висловити думку про те, чого вони навчилися і про що дізналися на уроці.

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Повторіть матеріал про виникнення християнства, особливості християнського віровчення і церкви.

УРОК № 11

Тема. Християнська церква в V—XI ст.

Мета: ознайомити з уявленнями людини про Бога у Середні віки, розповісти про християнську церкву в Ранньому Середньовіччі і християнізацію Європи; розкрити особливості розколу єдиної християнської церкви на західну (католицьку) і східну (православну); пояснити зміст термінів і понять «аскетизм», «папа римський», «патріарх», «Символ віри», «біле духівництво», «чорне духівництво», «монастир», «реформи», «схизма», «католицька і православна церква», «Клюнійський рух», «індульгенції»; формувати вміння аналізувати історичні явища та події; виховувати повагу до різних релігійних уявлень.

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, атлас, карта «Європа V—XI ст.».

Основні терміни і поняття: аскетизм, папа римський, патріарх, Символ віри, біле духівництво, чорне духівництво, монастир, реформи, схизма, католицька і православна церква, Клюнійський рух, індульгенції.

Основні дати і події: 1054 р.— розкол християнської церкви; 1073—1085 рр.— церковні реформи Папи Григорія VII.

Структура уроку

- I. Організація навчальної діяльності
- II. Актуалізація опорних знань
- III. Вивчення нового матеріалу
  1. Середньовічна людина і Бог.
  2. Християнська церква в IV—VI ст.
  3. Християнізація Європи.
  4. Клюнійський рух. Схизма 1054 р.